

HUR

SKRIFTSERIE UTGIVEN AV
LANDSARKIVET I ÖSTERSUND
OCH FÖRENINGSAKIVET
I JÄMTLANDS LÄN NR 6

TEMA: SAMER

HUR

SKRIFTSERIE UTGIVEN AV
LANDSARKIVET I ÖSTERSUND
OCH FÖRENINGSAKIVET
I JÄMTLANDS LÄN NR 6

TEMA: SAMER

Red.: Kjell Hoffman & Monica Kämpe

Omslagsbild:

Okänt samepar på ålderns höst. Fjällgårdsarkivet,
Föreningsarkivet i Jämtlands län, Östersund.

ISBN 91-87276-06-2

ISSN 0283-7706

Tid-Tryck, Östersund 2000

Innehåll

Förord	sid. 5
Elisabet Rydell-Jansson: <i>Sjugdendramat - ett justitiemord i Jämtland år 1813</i>	sid. 7
Lars Thomasson: <i>"Lapparna inkräktare, med vilka man ej känner någon större samhörighet" - Några reflektioner kring omgivningens syn på samerna i vårt län</i>	sid. 33
Rune Odelbo: <i>"Detta älendiga folk under solenne!"</i>	sid. 43
Ville Roempke: <i>Vita Lapponica - okända sockenlappar i Lapp-Nils släkt</i> ...	sid. 81
Anders Løøv: <i>Dopnamn bland sydsamerna på 1700- och 1800-talet</i>	sid. 93

Förord

Så har den då äntligen kommit - HUR nummer 6. Landsarkivets och Föreningsarkivets skriftserie är faktiskt periodisk, även om själva periodiseringen kan förefalla något oklar. Senaste numret i serien utkom redan 1994, varför vi har viss förståelse för om röster höjs för att döpa om serien från *HUR* till *NÄR*?

Temat i denna den sjätte utgåvan är samer och inte minst det omgivande samhällets syn på dem. Problemen vid mötet mellan renägande samer och jord- och skogsägande befolkning är ju högaktuella idag. Det må gälla markskövling, antalet rovdjur i renbetesområdena, jakt och fiske m.m. I några av artiklarna i denna utgåva tas kulturkrockarna upp ur ett historiskt perspektiv. Har samerna behandlats rättvist vid rättegångar? Hur har staten ombesörjt deras skolgång osv.?

Författarna till artiklarna, som nyttjat material både från Landsarkivet och Föreningsarkivet, är både professionella forskare och amatörskribenter.

Elisabet Rydell-Jansson, Åre, är författare och journalist och har under lång tid arbetat med frågor rörande ursprungsbefolkningar. Under en tioårsperiod i USA sysslade hon med indianfrågor och efter återkomsten till Sverige med frågor rörande samerna. Det kända Sjugdendramat, som hon i sin artikel bland annat belyser ur nutida kriminologisk synpunkt, arbetar hon vidare med och kommer att utge i bokform.

Lars Thomasson, Hällefors, är hedersdoktor vid Umeå universitet för sin samiska forskning. Thomasson har varit skolchef och förvaltningschef i Hällefors och under några år tf nomadskoleinspektör för rikets nomadskolor. Thomasson har varit politiskt verksam, bl.a. som ordförande i Hällefors kommunfullmäktige men även verkat inom olika samiska organ, bl.a. som vice ordförande i Svenska Samers riksförbund, ledamot av sameutredningen 1971-

1975, Nordiska samerådet och den av regeringen utsedda kommittén för förverkligande av sametinget. Thomasson medverkar i tidningen Samefolket och har lämnat viktiga bidrag till samernas historia i bl.a. Jämtlands och Härjedalens historia, femte delen, Nordiska museets Acta lapponica 13, Skytteanska samfundets handlingar 10, 21 och 24.

Rune Odelbo, Ås, har verkat som lärare och senast som skolchef i Krokoms kommun. Framför allt efter pensioneringen har Odelbo varit en flitig lokalforskare vilket bland annat resulterat i utgivandet av boken Möte med 1700-talet, som utifrån dagböcker, sockenstämmoprotokoll och andra källor ger en bild av den stridbare prosten Henning Tideman och livet i Rödöns socken i Jämtland.

Ville Roempke, Östersund, är riksspelman, skribent och kulturarbetare. Han har parallellt med sitt flitiga musicerande ägnat mycken möda åt nedtecknandet av folkmusik och särskilt intresse har riktats mot den kände spelmannen Lapp-Nils. Detta intresse har lett till utgivandet av boken På spelmansfärd med Lapp-Nils. Lapp-Nils berörs även i hans artikel om sockenlapparna.

Anders Løøv, Trondheim, är förste bibliotekarie vid Universitetsbiblioteket i Trondheim men uppväxt i Härjedalen. Løøv har under flera decennier forskat om sydsamerna och vid sidan av sitt arbete som bibliotekarie även verkat vid Samisk kulturminnevärn med placering i Snåsa. Løøv har publicerat rader av artiklar om sydsamerna i olika publikationer och utgivit flera källskrifter om samer.

Kjell Hoffman
landsarkivarie

Catarina Lundström
föreningsarkivarie

Sjugdendramat - ett justitiemord i Jämtland år 1813

Elisabet Rydell-Jansson

Drängen, som också var hans brorson, vittnade vid rättegången om sin farbrors bekymmersamma min när de satt vid Sjugden den där novemberdagen 1812. Han hade frågat hur det var fatt och farbrodern svarade att han hade sådan räddhåga. Men varför var Clement Bengtsson rädd? Den frågan fick inte brorsonen något svar på.

Clement Bengtsson hade all anledning att grubbla. Missväxtåret 1812 hade gått hårt åt fjällfolket i Jämtland och varit förödande för honom personligen. Bara spillror återstod av det goda liv han haft som respekterad renägare i Ströms lappmarker. Tyngst att bära var förlusten av hustrun Segri, hans livskamrat sedan 33 år och mor till hans barn. Det kom så oväntat - en dag i augusti gick hon ut på fjället och var som uppslukad. Inte ens hennes kropp hittade de. Visserligen hade det funnits tecken på att allt inte stod rätt till, tecken som han, hennes make, borde ha märkt. Självmord var nog egentligen vad kyrkoherden syftade på när han skrev ”*bortlupen av sinnessvaghet*” i kyrkboken. Klart att han kände skuld. Skuld, sorg och oro.

Han oroade sig över sonen Thomas, hans förstfödde och ende överlevande tvilling, som visade omisskännliga tecken på lungsot, sjukdomen som tagit så många nära och kära genom åren. Dottern Maria hade i alla fall hälsan men hade gift sig och flyttat hemifrån. Inte heller hon behövde honom längre.

Så kanske räddhågan, som vid rättegången kom att tolkas som skuldkänslor över ett begånget mord, i själva verket handlade om att bli lämnad ensam. Kanske led den 60-årige Clement Bengtsson av en begynnande depression. Kanske såg han inte så stor anledning att kämpa längre.

Nybyggarfamiljens öde var det stora samtalsämnet i Ströms lappmark den vintern. Det tisslades och tasslades i gårdarna kring Flåsjön om allt som hade med fallet att göra. Den huvudmiss-tänkte Clement Bengtssons rikedomar var ett populärt ämne och det spekulerades vilt om hur mycket han egentligen ägde. Var det femtusen renar eller fler? Det var ingen hejd på fantasisiffrorna. Häradshövding Montelius, som presiderade i det uppmärksam-made målet, satt nu i sin domarstol, säkerligen synande silverbe-slagen på den reslige lappens bälte, alla bjällrorna på hans bröst-lapp. Själv var Montelius rik som ett troll och brukade låna ut sina pengar till ockerräntor. Att inte få veta mer än att "*Clement ägde ett större antal renar*" retade honom kolossalt. Men längre än så kom han inte med de eländiga lappdrängarna. En lappman diskuterade inte sin renmakt - allra minst med bönder och myn-dighetspersoner. Det var bara så.

Clement Bengtsson hade växt upp i en av Ströms lappmarks mäktigaste familjer. Hans far, skattelappen Bengt Pålsson i Orr-näs fjäll, tillhörde dem som föredrog att skola sina söner till drängar hemma på fjället istället för att skicka dem till Lapp-skolan i Föllinge. För fattiga lappfamiljer erbjöd skolan ett par års välkommen lättnad i försörjningsbördan, men Bengt Pålhs familj var privilegierad och kunde undvara den sortens "socialhjälp". Systemet bidrog till att skapa ett klassamhälle där fattiga same-barn med hjälpliga svenskkunskaper blev tjänstehjon och daga-män hos bönderna medan fjällfolkets rikemanssöner stannade kvar i fjällen som renskötare, starka i sin samiska identitet men utan andra svenskkunskaper än det lilla kyrkans kringresande kateketer förmått tuta i dem.

Hur bristfällig den kateketundervisningen i själva verket varit fick Clement Bengtsson bittert erfara där han nu satt i den fullsatta tingsalen i Lorås i Hammerdal med allas blickar riktade mot sig. Sitt goda namn och fläckfria förflutna hade han inte stor nytta av där han satt i handfängsel och black om foten medan hans liv förhandlades bort på ett språk han inte behärskade.

Utan juridiskt eller språkligt stöd hade varken Clement Bengtsson eller hans medåtalade vänner Jon Jonssönerna någon reell möjlighet att bemöta mordanklagelserna. Ytterst lite tycks ha framkommit om dem personligen under domstolsförhandlingarna. I protokollet sades bara att de "*allt ifrån barna åren fördt kringvandrande lefnad med wallande af Renar*", en typisk svensk missuppfattning av det renskötande fjällfolkets levnadssätt. Båda familjerna, Bengtssons från Ornäs och Jonssons från Millestskog, var djupt rotade i Ströms lappmark och banden mellan dem stärktes ideligen genom nya giftermål. De uppehöll sig och bedrev sin rennäring på skatteland som tillhört dem i generationer, och båda familjerna förekommer ofta i domböcker och kyrkoberättelser från 1600-talet och framåt.

Eftersom de inte talade svenska hade tingsrätten utsett en tolk: lapplänsman Mattias Höglund från Gubbhögen. Höglund skulle vid behov översätta vittnesmål för domare och nämndemän. Som lapplänsman var det egentligen hans plikt att företräda samernas intressen, men den tolkservice han bedrev gynnade knappast dem. Tolksysslan var för övrigt bara en de många uppgifter i målet som föll på Höglund. Han kom vid skilda tillfällen att agera fjärdingsman, åklagarvittne, nämndeman - ja, till och med åklagare. För när ordinarie "*actor*", kronolänsman Eric Petter Öhrling, blev sjuk vid det sista urtima tinget var det Höglund som intog hans plats.

Om Clement Bengtssons och Jon Jonssönernas möjligheter till försvar var små eller obefintliga, såg det betydligt bättre ut för Nils Pahlsson, den fjärde åtalade lappmannen. Den 40-årige Pahlsson från Badstugunäs fjäll var även han renägare, dock

mindre välbärgad än Clement Bengtsson. Två av hans barn hade gått i lappskolan och var nu i tjänst hos flåsjöbönderna, något som gav Nils Pålsson och hans fru Marget Thomasdotter återkommande anledning att vistas nere i bondbygden. Ofta drygade Pålsson också ut sina inkomster genom att själv ta jobb där som dagaman under slåttern. Pålsson var alltså - i motsats till Clement Bengtsson och Jon Jonssonerna - van att röra sig i det svenska samhället, vilket gjorde honom avsevärt mycket bättre rustad att möta de prövningar som nu väntade.

Det kom att bli en skillnad på liv och död - bara en av de fyra huvudmisstänkta samerna kom ur dramat med livet i behåll. Det var Nils Pålsson. Ändå var det mot honom de mest graverande indicierna pekade - när nu myndigheterna bestämde sig för att mord hade begåtts.

I början misstänktes inte något brott, försvinnanden var vanliga i fjällvärlden både bland nybyggare och samer. Risken att gå under av svält, drunkna eller frysa ihjäl, var speciellt hög under nybyggarens första år och inget pekade egentligen på något annat i det här fallet. Inga mordvapen hade påträffats och inte ens några mordoffer, trots idogt sökande. I stugan fanns inga spår efter vare sig blod eller skottlossning och barnen hade inte gjort några försök att fly.

Men allt detta valde myndigheterna att bortse ifrån - en hel nybyggarfamilj hade ju utplånats och i en tid där nybyggen skulle uppmuntras till varje pris kunde man inte låta saken bero - någon måste betala.

Familjen Åhrbergs nya liv som nybyggare i Sjugden varade i knappt ett halvår. Han hette Per Jonsson Åhrberg, var 34 år och son till en gruvarbetare i Fröå i Åre församling. Anna Larsdotter, hans 12 år äldre hustru, kom från en bondesläkt i Slagsån, Undersåker. Tillsammans hade de tre barn: Brita, nio år, Lars, sju år och Anna, tre.

Bild 1. Platsen för nybygget Sjugden i Ströms lappmark. Foto Elisabet Rydell-Jansson.

Dåliga framtidsutsikter hemma, missväxtåret 1812 och ödet skulle bidra till att just denna familj grep tillfället som erbjöd sig, när Nils Jacobsson återvände hem till Hierpe by i Undersåkers församling, efter mindre än ett år som nybyggare uppe vid de stora fiskrika sjöarna i norr, i länets nordvästliga delar.

Jacobsson hade året innan fått en nybyggeslägenhet insynad i Östra Bakviken på sjön Stor-Sjugdens norra strand. Det var glest med nybyggare i området och det ryktades att "*illvilliga lappar*", som ville behålla det så, skrämt Jacobsson på flykten. Nybygget låg mycket riktigt på lapps katteland - mark som samer skattade för - men det struntade Åhrberg i. Han hade stirrat sig blind på alla förmåner som räknades upp i de kungliga lappmarksplakaten från 1676 och 1695, just för att få folk att vilja etablera nybyggen i obygd.

Det lät onekligen lockande: gratis land, befrielse från skatt, ränta och andra skyldigheter i mellan 15 och 35 år, frälserätt, och tre tunnor spannmål gratis de fem första åren. Nackdelarna där- emot - som hur svårt det egentligen var att bedriva jordbruk i de fjällmarker som erbjöds - glömdes gärna bort i den allmänna utvecklingsivern.

Så vid midsommar 1812 packade familjen sina ägodelar och vandrade iväg med sina kreatur - två kor, tio getter, fem får och en hund - mot Sjugda nybygge. Den 34 mil långa vägen gick genom sex socknar och tog veckor att avverka. Vid Ström tog landsvägen slut, och de sista tolv milen gick på små stigar för att slutligen övergå i väglöst land.

I Harrsjön stannade de till och vilade hos Anders Nilsson, nybyggaren som skulle bli deras närmaste granne. Därifrån återstod fyra mil till Östra Bakviken och platsen där de skulle börja sitt nya liv. Deras föregångare Jacobsson tycks inte ha lämnat mer än en liten risiko efter sig, så mycket arbete återstod för familjen. Under några korta sommar- och höstmånader hann de bygga och inrätta sig i en eländig, dragig stuga, som de delade med kreaturen. De försökte fiska och bygga upp ett matförråd för vintern.

Emellanåt gjorde föräldrarna den sju mil långa färden ned till Alanäs för att gå i kyrkan. Sista gången de deltog i gudstjänsten var vid Mikaeli, den 4 oktober 1812.

Den som sist såg familjen Åhrberg i livet var en annan nybyggare, Pehr Göransson från Gerdnäset. Han ägde fiskerätt i Stor-Sjugden, en rätt han utnyttjade med jämna mellanrum. I mitten av oktober kom han upp för att fiska och sov då över två nätter hos Åhrbergs.

Både till Göransson och predikanten i Alanäs, Wedin, hade makarna Åhrberg sagt att de tänkte åka till kyrkan första möjliga helg för att delta i nattvarden. Enligt Göransson blev de hindrade i sina planer av den massiva snöstorm som kom den 18 oktober. Men när det gått ett par månader utan att makarna visat sig i Alanäs började prästfolket bli oroligt. Wedin skickade sin dräng till Anders Nilsson i Harrsjön och därifrån skidade de två männen upp till Sjugden för att undersöka.

De nådde nybygget mitt i natten den 17 december och möttes då av en fruktansvärd syn. Dörren stod på glänt och snö hade yrt in i rummet. På golvet innanför dörren låg de två större barnen, döda av svält och kyla. Det tredje och minsta barnet låg ihjälfruset i föräldrarnas säng mitt i rummet. Kreaturen hade mött samma grymma öde och låg förvridna i makabra poser i sina spiltor. Det enda levande som fanns vid nybygget var familjens lilla hund, som sprang ut och in i fähuset, synbarligen "*vid gott hull*".

Märkligt nog saknades inte mat i stugan. Barnen hade svultit ihjäl utan att röra något av det kött, smör och fisk som fanns inom räckhåll. Speciellt förbryllande var det att storasystemen, nära tio år gammal och den som tycks ha överlevt längst, inte hade försett sina småsyskon med mat, trots att den fanns där.

Männen brydde sig inte om att invänta dagsljus utan vände direkt hem med nyheten. Den slog ned som en bomb. När landshövding Anders Wasell informerades med bud några dagar senare krävde han genast ordentliga efterforskningar. Huvudansvaret för

utredningen föll på kronolänsman Eric Petter Öhrling i Hammerdal. Denne beordrade ett antal resor till nybygget, den första för att frakta ner barnens kroppar till bondbygden, de senare för att leta efter de försvunna föräldrarna.

I detta tidiga skede misstänktes inget brott - alla trodde att makarna hade förolyckats vid fiske eller på annat sätt. Den ståndpunkten tycks ha hållit i sig åtminstone ett par månader. Så sent som i februari 1813, då barnen begravdes i Alanäs efter noggrann obduktion av länets första provinsialläkare Pehr Rissler, gjordes en notering i kyrkboken att "*nybyggaren Pär Jonsson Åhrberg och dess hustru Anna Larsdotter alldeles bortkommit*".

Men händelserna skulle snart ta en annan vändning, med förödande konsekvenser för fjällfolket i Ströms Vattudal.

Det började med att männen som upptäckt tragedin, nybyggaren Anders Nilsson i Harrsjön och 17-årige drängen Pehr Michelsson i Gubbhögen, tillsammans började dra sig till minnes vissa omständigheter uppe i nybygget, omständigheter som ansågs peka på att illgärningsmän varit inblandade i Åhrbergs försvinnande. Nilsson hade ju varit Åhrbergs närmaste granne och förra sommaren, då Åhrbergs vilade ut hos honom några dagar under färden upp, hade han sett deras packning. Nilsson visste därför precis vilka klädesplagg de ägde.

Nu drog han en sensationell slutsats: Åhrbergs alla kläder fanns kvar, "*utom twenne Lintyg*". Alltså hade föräldrarna försvunnit från nybygget iklädda endast varsin nattsärk - mitt i smällkalla november. Den nya teorin hade nätt och jämnt blivit känd förrän "*allmänt ryckte i orten uppkommit, det Åhrberg och hans hustru blifwit nattetiden hemma i deras boning af Lappar mördade*".

Självklart var det lappar, det tog bönderna för givet. Vilka annars hade anledning att röra sig i det gudsförgätta området?

Uppbackad av landshövdingen gav kronolänsman Öhrling nu order om att alla misstänkta lappersoner skulle tas in för förhör. När fjällfolket insåg vad som var i görningen gjorde de sitt bästa

för att sätta sig i säkerhet. De flesta var på väg att fira nyårshögtiden i Ström, en av årets absoluta höjdpunkter, med lappmässan i kyrkan och den beryktade lappmarknaden strax intill. Nu fick de snabbt ändra sina planer och fortsätta mot kustlandet eller över Kölen mot Norge.

Lappflickan Märít Andersdotter från Hafsnäset hade tjänst som piga i Ström det nyåret. Hon fick senare hjälp av länsman Höglund att teckna ned sitt vittnesmål:

”Omkring klockan 4ra, kom Fjäll Lappen Clement Christophersson från Gästgifwaregården på Näset i Ström, där han haft sitt qvarter, in i fähuset hos Swen Ersson i samma by, där andra Lappar Nils Pålsson och Jonas Jonsson låg äfwen ock deras hustrur och skyndade på dessa sistnämnda at de genast skulle göra sig färdig at resa med honom från Ström om natten, ty sade Clement Christophersson, äfwen Nils Pålsson och Jonas Jonsson besannade det samma, at om de blefwo qwar tills det wart dagen, kunde de blifwa fasttagna, hälst, sade de sins emellan, när Bönderna har warit upp i Sjugden och sedt huru där är tillgångit, näml. at Nybyggaren och dess hustru war borta och barnen med Boskapen död.”

Men det hjälpte inte att fly över länsgränsen. Även i Ångermanland hade myndigheterna full beredskap och var än fjällfolk påträffades togs de in till förhör och sattes på fångtransport till Östersund. Inte ens kvinnor och barn förskonades när hela familjer blev föremål för rättsväsendets oömma granskning.

När samerna väl fraktats till det miserabla länsfängelset i Östersund kunde det ta månader innan de tog sig därifrån. Om delaktighet inte kunde bevisas tvingades de ändå till *”upplysningars givande”* och fick helt enkelt stanna i fängelset tills urtima ting kunde hållas.

Betydligt bättre behandling väntade alla de bönder som nu villigt

stod till tjänst med information, hur ringa eller ovidkommande den än var. De blev alla vederbörligen kallade att vittna i rätten men för säkerhets skull fick de också hjälp att pränta ned sina vittnesmål på papper, ifall vädret eller andra omständigheter skulle förhindra dem från att ta sig till tingsförhandlingarna. Denna förutseende åtgärd skulle komma väl till pass för åklagar-sidan, eftersom menföre hindrade folk att färdas på skidor då tinget hölls sent på våren. Inte ens huvudvittnet Anders Nilsson kunde komma då han "*wore utgången på bygden at tigga*".

Första domstolsförhandlingen skedde i mars 1813 vid laga vårtinget i Lorås, Hammerdal. Åklagaren, kronolänsman Öhrling, hade då hittat två misstänkta, fjällapparna Nils Pålsson och Jon Jonsson yngre, som skulle rannsakas inför häradshövding Johan Montelius. De två lappmännen hade påträffats i Ångermanland och tagits till Liden för förhör några veckor tidigare, utan att något väsentligt framkommit. Därför var anklagelserna emot dem ganska vaga och misstankarna grundades på att de flyttat sina renar förbi Sjugdenområdet ungefär samtidigt som makarna Åhrberg ansågs ha försvunnit.

Vidare framträdde en rad flåsjobönder, som mest bidrog med skvaller utan substans. Längre såg det ut som inget av intresse skulle framkomma under förhandlingarna. Men under tingets andra dag förmedlade tolken - alltså länsman Höglund - en fantastisk historia från den 27-årige sammen Jon Jonsson yngre från Millestskog.

Jonsson hade först förnekat all kännedom om nybyggaren Åhrbergs och hans hustrus död, men nu påstod han plötsligt att han varit i närheten av Sjugden tillsammans med sin far, den äldre Jonsson, Clement Bengtsson samt dennes dräng och brorson Thomas Thomasson. Tidpunkten angav han till efter helgemäss (allhelgonahelgen) och anledningen var att de stannat till med renarna där, på väg ner till vinterbetesmarkerna i kustlanden. De hade slagit läger och vid midnatt kvällen därpå hade fadern och Clement Bengtsson helt sonika begärt att han skulle följa med

dem till nybygget för att dräpa nybyggarna. Inte för att de kände dem - motivet var helt enkelt att Åhrbergs närvaro störde renbetet.

Då unge Jon vägrade tog fadern ifrån honom lappspjutet. Lång Clement - han kallades så då han var ovanligt lång för en same - tog med en yxa och så rände de båda äldre männen iväg på skidor mot nybygget.

De kom tillbaka mot morgonen och berättade då att Clement stuckit ned både Åhrberg och hustrun i sängen där de låg och sov. Därefter hade de hjälpts åt att släpa ut kropparna och lagt dem i snön vid en större sten ett litet stycke från fähuset. Dagen därpå hade fadern och Clement Bengtsson återvänt till nybygget med en ackja, som de fyllt med en större mängd saltad fisk. En del av fisken hade de givit till unge Jon, som senare bytte den mot smör och tobak i byarna - men inte förrän han skurit av huvudena av fisken.

Det sista skulle förklara allt tal som florerade bland bönderna om att Jon Jonsson yngre varit runt i byarna och sålt fisk, saltad på nybygggarvis men utan huvuden, likt samernas egen fisk.

När Nils Pålsson sedan utfrågades medgav han att denna fantastiska historia inte var honom helt obekant - han hade själv varit med då en brännvinsförfriskad Jon Jonsson yngre berättade den för några samer utanför Ramsele kyrka i januari. Själv hade Pålsson varit i Sjugden med sina renar strax innan helgemäss, men några egna upplysningar kunde han inte ge i målet.

Men flera flåsjöbönder hade dock vittnat mot Pålsson. De påstod att han ofta skrävlat vitt och brett om att piska först Jacobsson och sedan Åhrberg från nybygget. Han anklagades också för att ha skjutit ihjäl en främmande person på fjället och grävt ner honom intill sin kåta omkring fem år tidigare. Allt detta avfärdade Pålsson som löst prat.

Sammanfattningsvis tyckte Montelius att tillräckligt med omständigheter framkommit mot samerna för att motivera en extra förhandling, ett så kallat urtima ting, så fort som möjligt.

Kronolänsman Öhrling fick order att sätta in intensiva spaningar efter Jon Jonsson äldre och Clement Bengtsson. Under tiden sattes Jon Jonsson yngre och Nils Pålsson på fångtransport tillbaka till landsfängelset i Östersund, att där invänta ytterligare rannsakingar.

Efter bara några dagar greps de efterlysta lappmännen: Jonsson äldre och hans fru Margret Andersdotter i Ragunda och Clement Bengtsson med sina drängar Thomas Thomasson och Pål Andersson i Ström. Samtliga fick göra den långa obekväma resan i bojar till Östersund och de båda sällskapen anlände till landsfängelset med ett dygns mellanrum, den 23 och 24 mars 1813.

De mordmisstänkta var nu inom lås och bom men fortfarande saknades kroppar och mordvapen. Och Jon Jonsson yngres historia var full av hål. Att rusa in i en mörk stuga mitt i natten och mörda två vuxna personer i deras sängar med ett lappspjut utan att lämna minsta blodspår var svårt, för att inte säga omöjligt. Men något blod hade vittnena inte sagt ett ord om. Fallet var långtifrån löst.

Vid den här tiden fanns inga celler i fängelset. Fångarna satt tillsammans i kalla dragiga rum under vidriga sanitära förhållanden. För att de inte skulle rymma måste de ständigt bära hand- och fotfängsel. Några gånger om dygnet släpades de ut på gården för att förrätta sina behov.

Chef på fängelset var fångvaktare Anders Lidinsson, en ökad före detta länsman, som avskedats från sitt jobb i Brunflo sedan han brutalt slagit ihjäl en handelsman, som inte ville följa honom hem efter ett fylleslag tio år tidigare. Det var under denne Lidinssons "vård" som Clement Bengtsson påskyndade fallets upplösning genom att erkänna mordet på Åhrbergs. När och hur är dock höljt i dunkel.

Detta berodde knappast på slarvig bokföring. Trots missförhållandena inom fängelsets väggar fördes noggranna anteckningar om varje fånge. Rättegångar, förhör, frigivningar och nya fångs-

landen nedtecknades plikttroget av Lidinsson själv i prydliga fångrullor, som regelbundet togs över till landskansliet för genomgång med landshövding Wasell och hans assistent. Mordfall var ovanliga och Sjugdendramat - ett förmodat dubbelmord på nybyggare med samer som misstänkta - saknade motstycke i det nyblivna länets annaler. Landshövdingen hade beordrat att fallet skulle ges högsta prioritet och ett erkännande från en huvudmisstänkt borde ha förorsakat stor uppståndelse på fängelset. Man förväntar sig att en sådan viktig händelse satt sina spår i ett skriftligt protokoll eller någon form av rapport.

Besynnerligt nog finns det ingen. Det enda som finns att läsa i arkiven om Clement Bengtssons bekännelse är en kryptisk anteckning i fångrullan för mars 1813. Den skrevs dit vid ett senare tillfälle - antagligen första veckan i maj - av landshövdingens assistent G M Ramstedt. Lydelsen är:

"Af de Arresterade Lappmän hafwa Clement Bengtsson och Jon Jonsson den yngre erkänt det de i början av förleden November månad medelst aflossade lodbösseskott nattetid å Schogdens nybygge mördat Årberg och dess hustru, hwaraf äfwen den rysliga händelse inträffat att deras 3 minderåriga barn af köld och hunger omkommit, äfwensom Jon Jonsson den äldre erkänt det han wid berörda tilfälle understött de brottsligas förehafwande".

Av fångrullorna kan man utläsa att misstänkta brottslingar rutinemässigt togs till landskansliförhör strax efter ankomsten till fängelset. Men det finns ingen anteckning om att de tre lappmännen skulle ha undergått något sådant förhör. Inte heller finns någon uppgift om att en tolk skulle ha funnits närvarande på fängelset när erkännandet kom. Lapplänsman Höglund var vid den här tidpunkten upptagen uppe i Ström. Men någon samisktalande person måste ha varit med och assisterat på fängelset eftersom Clement Bengtsson och Jon Jonssonerna ju "swårligen förstodo

swenska språket".

Det ligger nära tillhands att gissa på Nils Pålsson, den enda tvåspråkiga person vi vet var där. Kan han ha motstått en sådan chans att ta sig ur ett mord han själv var misstänkt och åtalad för?

En omständighet talar starkt för att "erkännandet" skedde mot slutet av april. Då beslutade nämligen myndigheterna helt plötsligt att Clement Bengtsson skulle skickas upp till Sjugden och vallas på den förmodade brottsplatsen. Den 27 april rullade fångtransporten ut från fängelsegården med den hårt fjättrade Bengtsson. Säkerhetsåtgärderna var rigorösa och hela åtta man hade satts att bevaka fjällmannen under den långa färden.

Bengtsson visade god samarbetsvilja och myndigheterna hyste stora förhoppningar att han skulle leda dem både till kropparna och mordvapnen. Men vallningen blev en missräkning. Trots att Bengtsson försökte vara till lags genom att peka ut flera alternativa platser hittades inte minsta benflisa. Fången återfördes till landsfängelset och kronolänsman Öhrling återupptog sina eftersök med lokala bönder. Efter åtta resor och sammanlagt 169 dagsverken utan resultat gav Öhrling slutligen upp. Åhrbergs kroppar påträffades aldrig.

Det var försmädligt men inte längre livsviktigt. Inte nu när tre lappmän villigt tagit på sig mordet. Deras bekännelser var å andra sidan helt nödvändiga för utredningens fortskridande. Utan dem kunde ju ingen ens vara säker på att något mord verkligen begåtts.

Bengtssons erkännande blev alltså vändpunkten. Jon Jonsson yngre hade hela tiden lämnat motsägelsefulla uppgifter, och det var uppenbart att han inte var tillförlitlig. Ena stunden påstod han att Åhrbergs mördats med lappspjut och yxa, i nästa stund hade skjutvapen använts och graden av egen inblandning hade varierat med varje nytt vittnesmål. Clement Bengtssons bekännelse erbjöd åklagaren vad han tidigare saknat: ett sammanhängande och mer trovärdigt händelseförlopp att arbeta vidare med.

Bild 2. Härbret i Tullingsås, Ström där de dödsdömda tillbringade sin sista natt. Foto Elisabet Rydell-Jansson.

Urtima tingsförhandlingar hölls i Lorås första gången i maj. Presiderade gjorde åter häradshövding Montelius och på de anklagades bänk satt Clement Bengtsson med sin dräng Thomas Thomasson, Jon Jonssönerna och Nils Pålsson. Och nu fick tingsförsamlingen höra Clement Bengtssons bekännelse, i tolkad och tillrättalagd svensk tappning:

Samerna hade just anlänt med sina renar till Sjugdentrakten när nybyggaren Åhrberg kom skidande till deras läger. Han var mycket upprörd. Några renar hade rivit ner och ätit upp en foderhässa för honom och den ville han ha ersättning för. Efter en ordväxling - okänt på vilket språk - gav Åhrberg Clement Bengtsson en örfil och skidade iväg. Örfilen gjorde samerna så *"högeligen förtörnade"* att de höll rådslag och beslutade rakt av att mörda inte bara nybyggaren utan även hans hustru - de visste att han hade en sådan för det hade han nämnt under grälet. Så vid midnatt nästa dygn (den 23 november) klev de in i Åhrbergs stuga, beordrade paret att stiga upp i sängen och sköt dem sedan i bröstet med varsin lodbössa, Clement mannen och Jon Jonsson yngre hustrun. Jon Jonsson äldre stod i bakgrunden, beredd med lappspjut ifall skotten inte skulle träffa. Men skotten träffade perfekt, och genast kilade Jon Jonsson yngre fram och stoppade fnöske i kulhålen så att inget blod skulle rinna ut på sängkläderna.

Därefter hjälptes de tre lappmännen åt att släpa ut kropparna, lägga dem på sina sammanbundna skidor och frakta dem till en liten holme i närheten där de gömdes mellan två stenar. Lappmännen återvände sedan till stugan och upptäckte att barnen, som legat och sovit på gällen genom hela morddramat, nu vaknat och börjat gråta. De lät sig emellertid tröstas sedan lappmännen försäkrat att inget ont skulle hända dem och att deras föräldrar snart skulle återkomma.

Nästa dag skidade Jon Jonssönerna tillbaka till nybygget och stal hårdsaltad fisk. Barnen jämrade sig då över föräldrarnas bortavaro men lugnade sig när fjällmännen lovade att de snart skulle komma tillbaka. Sedan försvann de snabbt från platsen.

Enligt Montelius rättegångsprotokoll var Clement Bengtsson, Jon Jonsson den äldre och Jon Jonsson den yngre nu helt överens om att detta mordscenario var det enda och rätta. Jon Jonsson yngres tidigare versioner hade antingen varit osanna eller missuppfattats. Därmed lät rätten sig nöja. Allting hade ju fallit på plats.

De tre lappmännen dömdes till att mista höger hand, hals-huggas och steglas. Den fjärde, Nils Pålsson, som hela tiden nekat, frikändes i brist på bevis. Domen skulle prövas i högre instans och under tiden fick de dödsdömda återvända till landsfängelset.

När Svea Hovrätt upprätthöll tingsrättens dom återstod möjligheten att skriva en nådeansökan till konungen. Fångvaktare Lidinsson ställde upp å samernas vägnar. Men det var en ordentlig björntjänst Lidinsson gav dem - istället för att framhäva förmildrande omständigheter skrev han att lappmännen *"icke kunna framlägga någon omständighet, som kan mildra rysligheten af vår Mordgärning"* och att samer *"inte kan räkna sig i jämförelse med andre människor annat än som sista länken av förnuftige varelser"*.

Helt väntat stod utslaget fast och avrättningen skedde i Harbäcken, Ströms församling den 17 november 1813. Vid det laget hade den nära 70 år gamla Jon Jonsson äldre redan dukat under i fängelset, men de två övriga stod sitt straff - *"sig själva till skräck och andra till varnagel"*. I klartext betydde det att hela bygdens invånare var kallade att bevittna den fruktansvärda händelsen, även fjällfolket.

I folkmassan fanns en samisk kvinna, Lisbeta Nilsson, som under hela sitt 36-åriga liv stått Clement Bengtsson mycket nära. Längre levde hon i ett barnlöst äktenskap med hans kusin Clement Pålsson, och efter dennes död i lungrot blev Lisbeta den som - på samers vis - tog hand om Clement Bengtsson under hans första svåra tid som änkeman. Under sommaren hade hon gift om sig med en annan av Clement Bengtssons släktingar, men hennes hjärta tillhörde ändå den dödsdömda. Synen av hans förnedring

och smärta när bödeln nu först berövade honom högra handen, sedan huvudet och slutligen samlade ihop kroppsdelarna för steglingen på pålar blev alltför smärtsam att bära. Lisbeta segnade ner på avrättningsplatsen och reste sig aldrig mer. Dagen därpå gav hon upp andan - död av slag, enligt kyrkboken.

För samerna i Ströms lappmark följde en tung tid, många vågade inte längre visa sig nere i byarna. Relationerna blev inte bättre av den långdragna rättstvist, som inletts mellan samer och nybyggare i Hammerdals tingslag den 24 november 1812 (märkligt nog dagen efter att mordet på Åhrbergs skulle ha ägt rum i Sjugda nybygge). Tvisten handlade om nybyggarnas intrång på Blåsjöskogs skattefjäll och Clement Bengtssons egen svärson var en av målsägarna.

Historien om Sjugdendramat har berättats i generationer, och med åren har det blivit allt svårare att skilja myt från verklighet, rykten från sanning. När händelserna nedtecknades för första gången i skönlitterär form på 1880-talet skedde det helt ur nybyggarnas perspektiv. Den trenden har hållit i sig in i våra dagar och domslutet har egentligen aldrig på allvar ifrågasatts, förutom av samer, som då ansetts som partiska. Egentligen är det märkligt att fallet inte intresserat forskarna mer, för morddraman som speglar 1800-talets växande konflikt mellan samer och nybyggare finns det ytterst få av i Sverige.

Vad hände då egentligen med Åhrbergs? Om de blev mördade, varför hittades aldrig kropparna? I brist på tidigare forskning fick jag ställa frågorna själv. Jag ville veta hur rimligt mordscenariot som Clement Bengtsson så villigt ska ha erkänt sig och Jon Jonsönerna skyldiga till egentligen var. Var det ens genomförbart? Gick det att - med dåtidens lodbössor - på nära håll skjuta två människor genom hjärtat utan att kulorna orsakade inte bara ingångshål utan även ännu större utgångshål, med massiv blodutgjutelse som följd?

Det var sent i november och beckmörkt ute. Lappmännen hade aldrig sett stugan tidigare - de kom ju inte till platsen förrän kvällen innan. Enda ljuskällan de hade var att det ”*glimmade ännu av någon eld i spisen*”. Vi moderna ”upplysta” människor glömmer lätt vad kompakt mörker i ett strömlöst samhälle egentligen innebär. Men man behöver bara besöka någon av Jämtlands ellösa fjällägenheter en sen novembereftermiddag för att påminnas om svårigheterna med att, med full precision, skjuta två personer och sedan täppa till kulhålen, med skenet av en bedarrande eld som enda ljuskälla.

En intressant omständighet är Jon Jonsson yngres mentala kapacitet. I Jonssonsläkten finns flera exempel på psykisk ohälsa - farbrodern Bängt Jonsson ströp sig själv till döds efter år av depression och en kusin betecknas i kyrkboken som ”*fånig*” (vansinnig). Den bild som tonar fram av Jon Jonsson yngre i rättegångsprotokollen är den av en mycket förvirrad människa. Hans utsagor ändras om och om igen, och är ofta sinsemellan helt motsägelsefulla. I de skönlitterära återgivningarna av dramat som skrivits av folklivsforskare kallas han Tok-Jonke. Även om öknamnet inte återfinns i de historiska källorna kan det ändå ha viss verklighetsbakgrund.

Det är under alla förhållanden svårt att förlika sig med bilden av den förvirrade unge man, som både lever kvar i folkmedvetandet som ”Tok-Jonke” och ständigt ändrar sig i vittnesförhören, med den kvicktänkte Jon Jonsson yngre, som i Clement Bengtssons bekännelse intar en huvudroll i ett välplanerat och kallsinnigt mord, utfört med stor precision och effektivitet.

Uppenbarligen tog inte ens Montelius Jon Jonsson yngres egna vittnesmål på allvar, men han svalde villigt åklagare Öhrlings påstående att Jonsson skulle ha lyckats med konststycket att snabbt täppa till kulhålen på båda kropparna med fnöske och på så vis hindra minsta bloddroppe från att hamna på sängkläderna.

Att lappmännen dessutom lyckats utföra de båda mordena, med öronbedövande oväsen från bössorna får man förmoda, och sedan

avlägsna kropparna ut ur den pyttelilla stugan utan att väcka barnen, måste också ses som anmärkningsvärt.

En av Sveriges allra främsta experter på ond bråd död är professor Anders Eriksson, rättsläkare och chef för Rättsmedicinska avdelningen i Umeå. Starkt förvissad om att ingen skulle kunna ge mig mer kvalificerade svar på mina frågor, bad jag honom titta på rättegångshandlingarna och göra en sakkunnig bedömning - hur pass trovärdigt är det mordscenario som beskrivs i Clement Bengtssons bekännelse?

Kärnfrågan var naturligtvis detta med avsaknaden av blod på brottsplatsen. Borde inte kulor avlossade på så nära håll ha gått rakt igenom kropparna och därvid lämnat utgångshål i ryggen med påföljande massiv blodsutgjutelse? Fallet väckte professor Erikssons intresse och han gick med på att studera mordscenariot och ge sin professionella bedömning. Eftersom han själv är jaktintresserad och lodbössornas tekniska beskaffenhet var en viktig del i frågeställningen, tog han hjälp av dagens vapenexperter.

Det han kom fram till var minst sagt uppseendeväckande. Beträffande samernas lodbössor - de förmodade mordvapnen - skriver han att det verkar *"som om man från vapenexperthåll tycks luta mot att den här typen av vapen bör ha gett ett genomskott genom människa"*. Ifall detta skett, *"får man på goda grunder anta att det borde ha blivit en relativt stor blödning ut från kroppen."* En del blod kan sugas upp av kläder, men redan inom några minuter efter beskjutningen bör det ha välut ansemliga mängder blod.

En blödning, om än inte lika stor, borde det ha blivit även om det inte blivit genomskott, fortsätter professor Eriksson, till exempel på grund av att kulan fastnat i ryggraden. Och han tillägger: *"Särskilt när kropparna sedan hanterades kan man förvänta sig att blod runnit ur skottöppningarna."*

Professor Eriksson är dock noga med att påpeka att det beskrivna förloppet inte *helt* kan uteslutas. Det är alltså inte omöjligt att förhindra ett sådant blodflöde (om det inte blivit genom-

skott) genom att tamponera såröppningarna, till exempel med fnöske. Men, fortsätter han:

”Sammanfattningsvis framstår det dock som mest sannolikt att det blivit genomskott med avsevärd blodspillan redan i skottögonblicken och omedelbart därefter. Uppgiften om att blod saknas i bostaden gör därför åklagarens version osannolik, inte minst mot bakgrund av att två personer skall ha tagits av daga.”

Med andra ord, om kulorna gått igenom kropparna - vilket rättsläkaren alltså håller för mest troligt - ter sig Jon Jonsson yngres försök att stoppa igen kulhålen med fnöske som fullständigt futila. Blodet borde alltså ha flödat i stugan, både direkt efter skotten och senare då kropparna hanterades.

Man kan ana en viss medvetenhet om detta faktum redan i vittnesmålen. Sedan länsman Höglund och de bönder, som vittnat om tillståndet i stugan efter Åhrbergs försvinnande, i rätten fått höra Jon Jonsson yngres första mordversion, där Åhrbergs skulle ha bragts om livet med lappspjut, som gärningsmännen torkat rena före återvändandet till lappläget, gjorde de genast ett gemensamt tillägg till sina tidigare individuella vittnesmål:

”De närvarande vittnen hördes nu tillsammans och upgafwo Pehr Michelsson, Lars Larsson, Löfvenberg och Höglund sammanstämmande, at då de trenne gånger efter mordet, uppå Capell Predikanten Wedins föranstaltande första gången, samt sedermera, på Länsman Öhrlings tillsägelse, warit upp till Sjugden, Fähuset däruti Nybyggare folket bodt, funnits wara så glest till taket at en myckenhet snö inyrt, sängkläderna sammanfrusna och swarta af smuts och Rök, hwarföre omöjligt kunde ses om någon blod runnit på sängen, men en större trasa af groft blaggarn fans uti rummet hwilken wid upwecklandet hade så elak lukt (lika som af kreaturs ruttna inälfwor) at den icke kunde handteras, och

Bild 3. Avrättningsplatsen i Harbäcken, Ström. Foto Elisabet Rydell-Jansson.

för öfrigt af lika swart färg med sängkläderna.”

Inget av det här hade de berättat tidigare. Det är första gången ordet ”blod” överhuvudtaget nämns i ett vittnesmål. Det verkar som det plötsligt blev viktigt att förklara avsaknaden av blod i stugan.

Nästa fråga är var kropparna tog vägen. Trots att hela 169 dagsverken lades ner på eftersök och att man finkammade ett område på en åttondels mils omkrets runt stugan, hittades de inte. Professor Eriksson påpekar hur svårt det är att gömma lik i naturen utan att de påträffas senare. Benen vitnar och blir lätta att se. Att de grävts ned mitt i natten i smällkalla vintern är inte troligt. En möjlighet är att de nedsänkts i vatten, i vilket fall det kalla fjällsjövattnet hindrat dem från att senare flyta till ytan.

Men varför påstår Clement Bengtsson då i bekännelsen att de lagt kropparna mellan två stenar, på land? Varför ljuga om den detaljen om han talat sanning om allt annat? Och varför kunde man inte hitta lodbössorna? En tänkbar förklaring är förstas att kropparna fanns på ett helt annat ställe, utanför sökområdet, där ingen någonsin letade. Men då hamnar man utanför bekännelsens ramar och lämnar öppet för möjligheten att Åhrbergs inte alls mördades i sin stuga, utan helt enkelt drunknade vid fiske, eller på väg till kyrkan i Alanäs.

Ett annat problem med åklagarens version är tiden. Morden måste ha ägt rum den 23 november för att händelseförloppet ska stämma, de tre samerna var inte ens i området innan dess. Hade mordet inträffat senare skulle den äldsta dottern knappast ha hunnit svälta ihjäl. Enligt professor Eriksson borde den processen ha tagit några veckor, eftersom hon försett sig med vätska - vilket framgår av obduktionsprotokollet. Barnens kroppar hittades den 17 december, alltså drygt tre veckor senare.

I rättegångsprotokollet tolkas bristen på foder i fähuset som ett tecken på att djuren tagits in tillfälligt över en kall natt. Det skulle i så fall betyda att Åhrberg ännu den 23 november inte ställt in de

livsviktiga kreaturen för vintern och försett dem med foder. Det framstår som mycket underligt. Vintern kom betydligt tidigare än så det året - vi vet att det hade snöat kraftigt redan den 18 oktober. Vi vet också att samerna var mitt inne i sina vinterflyttningar redan i början av november. Flyttningarna inleddes inte förrän det fanns gott om snö i skogslanden - snön håller ihop renarna och hindrar spridning. Så varför tog inte Åhrbergs hem något foder? Och - om de levde ända till den 23 november, varför kom de inte till nattvarden i kyrkan i oktober som de hade sagt?

Dessa omständigheter tyder onekligen på att något kan ha hänt med makarna Åhrberg redan före den 23 november, kanske redan i oktober. Men i så fall kan inte de tre dömda lappmännen ha varit ansvariga. I så fall faller hela mordscenariot.

Tyvärr får vi aldrig veta exakt vad som hände den vintern i Sjugden. Men klart är att det finns stora problem med fallets upplösning, både vad beträffar Clement Bengtssons erkännande och mordscenariot. I själva verket är det anmärkningsvärt att det gick så långt som till avrättning, till och med efter den tidens rättspraxis. Det går inte att komma ifrån att avsaknaden av kroppar och mordvapen skulle ha setts som ett större problem, hade inte de anklagade varit samer och de förmodade offren svenskar. Enligt 1734 års lag skulle domstolen vara på sin vakt vid erkännanden gjorda utanför rättssalen som inte helt kunde styrkas med andra bevis. Men den principen vägde här inte tungt nog.

Hundrafemtio år tidigare hade en hel samefamilj i Härjedalen mördats brutalt av norska och svenska bönder, som ville hämnas över en bortsprungen ren. De skyldiga fälldes och åtminstone några av dem avrättades. Men med 1800-talets inträde befann sig samerna i ett allt bistrare klimat där nybyggarna sattes över dem i de flesta sammanhang, även i domstol.

Pehr Rissler, som fick inleda sin provinsialläkarkarriär genom att skyndsamt bege sig till Alanäs för att obducera barnen Åhrbergs kvarlevor, uttryckte säkert en tidstypisk åsikt då han i sina "Anteckningar om Jemtlands län" skrev att "*svensken aktar ej*

lappen som sin jemnlige, och kan det ej heller, då denne är honom så vida underlägsen så väl i kroppsbildning som i tankekraft och odling.” Nu var han säker på att ”*detta i Sverige urgamla folk*” var på väg att ”*gå sin ej länge dröjande förintelse till mötes*” eftersom de trängdes undan av nybyggare. Om det var fel eller inte ville han inte uttala sig om, men människosläktets historia visade att detta var den naturliga ordningen då mer civiliserade folk ”*påträffa en rå och vild befolkning*” som samerna.

Om språkbruk:

Namnet Sjugden har genom tiderna stavats på flera olika sätt (ex Sjogden, Schougden, Sjougen, Sjouten). I artikeln använder jag mig för enkelhetens skull genomgående av stavningen ”Sjugden” (som i Stor-Sjugden, Sjugda nybygge, Sjugdendramat, etc). På dagens kartor är stavningen ”Sjouten”, som i Stor-Sjouten och Sjoutnäset.

När det gäller benämningen på vårt ursprungsfolk samerna använder jag av praktiska skäl ibland termer som ”lappmän”, ”fjällfolk” och ”lappar” trots att den korrekta termen naturligtvis i dag är samer. Detta för att på ett smidigare sätt kunna röra mig i källmaterialet och återspegla den tidens språkbruk.

Om källorna:

I min forskning om Sjugdendramat har jag dammsugit alla tänkbara publikationer, fack- såväl som skönlitteratur, avhandlingar, artiklar, m.m., i jakt på material som kunnat ge svar på alla mina frågor. Listan är alltför lång för att kunna återges här.

De källor som utan tvekan varit mest spännande och helt oombärliga som underlag för denna artikel är dock de otryckta, nämligen:

Landsarkivet i Östersund

Föllinge lappförsamlings arkiv:

Husförhörslängd 1746-1798, vol. AI:1

Husförhörslängd 1804-1822, vol. AI:2

Födelse- och dopbok 1747-1799, vol. AI:1

Födelse- och dopbok 1800-1853, vol. C:1

Lysnings- och vigselbok 1800-1840, vol. C:1

Död- och begravningsböcker 1800-1852, vol. C:1

Jämtlands läns landskanslis arkiv:

Resolutionsböcker 1810-1820, vol. AIIIa:1-11

Resolutionsböcker 1814-1815 (del av åren), vol. AIIa:6

Hammerdals tingslags häradsrätts arkiv:

Domböcker vid urtima ting 1763-1872, vol. AIII:2a

Dombok vid urtima ting 1813, vol. AIII:3

Fångvårdsanstaltens i Östersund arkiv:

Fångrullor, serie DIIIa, företrädesvis år 1813, vol. DIIIa:1

Landsarkivet i Härnösand

Domkapitlets i Härnösand arkiv:

Visitationshandlingar för Jämtlands och Härjedalens lappmarker
1746-1869, vol. FIIIbd: 1-3

Västernorrlands läns landskanslis arkiv:

Resolutionsböcker 1763-1809, vol. AVa:1-47

”Lapparna inkräktare, med vilka man ej känner någon större samhörighet”

Några reflektioner kring omgivningens syn på samerna i vårt län

Lars Thomasson

Var tid har sin historia. När man försöker tränga in i tidigare skeenden, är det ofta lite svårt att riktigt förstå vad som egentligen försiggick och att rätt uppfatta den atmosfär - det kulturklimat - som rådde vid olika tillfällen. Det gäller emellertid att i sådana sammanhang kunna skilja på dåtid och nutid, för annars blir det för lätt att göra efterhandsbedömningar utifrån dagens perspektiv.

I mina forskningar kring sydsamernas historia i Jämtland-Härjedalen under de senaste hundra åren (från 1880-talet och framåt), har jag många gånger haft anledning att reflektera lite närmare över vad som gjorde, att personer i ledande ställning i vårt län offentligt kunde visa samerna sådan nedlåtenhet och ringaktning genom att tala om dem som de gjorde, utan att omgivningen synbarligen reagerade.

Vad var det t.ex. för grogrund som lades för framtiden i fråga om samernas relationer till den bofasta befolkningen i deras hemkommuner av sådana förtroendemän som Edv. Mårtensson i Frostviken och förre riksdagsmannen Ingebrikt Bergman i Tännäs? För att förhindra att kommunerna på 1920-talet skulle tvingas överta ansvaret från staten också för den samiska befolkningens fattigvård, sa Mårtensson t.ex., att *”lapparna inte vore till någon stor nytta för den kommun, där de voro bosatta”*, och Bergman om

samerna i Härjedalen, att *"dessa dock alltjämt betraktades som inkräktare, med vilka man ej kände någon större samhörighet"*.

Attityderna mot samerna i ett vidare perspektiv

Av det svenska samhällets attityder mot samerna i ett vidare perspektiv ger Brit Uppman en utmärkt bild i sin doktorsavhandling 1978 vid Umeå universitet, *Samerna och samhället 1870-1925*. Tidsperioden valdes, uppger hon, därför att det var en tid av snabba förändringar av samhällsbilden i stort, av politiska regimskiften och omställningar i näringslivet (bl.a. gruvdrift och nybyggesverksamhet i gamla lappmarker). Den möjliggjorde också jämförelser med internationell minoritetspolitik, speciellt angående USA, som visar varierande synsätt just under den här tiden. Och Brit Uppmans arbete förstärker intrycket av de strömningar jag inledningsvis antytt.

Om man vill få en uppfattning om hur jämtlandssamerna i turismens barndom presenterades för en större allmänhet som ett etniskt inslag bland jämtlandsbefolkningen i övrigt, är Svenska Turistföreningens äldre årsskrifter en bra källa. Skildringarna från besöken i *"lapplägren"* eller mötena med samer ute på fjället innehåller inte bara en mängd detaljiakttagelser utan också anmärkningsvärt många omdömen av olika slag. Man får veta hur samerna ser ut, hur det är med ordningen i visten och kåtor, hur de sköter sitt arbete, men också hurudana de är eller bedöms vara som människor. Till de subjektiva omdömena kommer ofta också synpunkter på *"vad som vore bäst för samerna"*, sett naturligtvis ur besökarens synpunkt.

Från början ansåg besökarna, tycks det, som en självklarhet att bara kunna stiga på, när man kom till ett sameviste. Man väntade sig ett vänligt mottagande, kaffe och kanske t.o.m. mat och husrum för natten, om man själv hade planerat så, samt att samerna skulle stå till tjänst med proviantering om det behövdes.

"Vi påträffade omsider två kåtor", heter det från en tur i Offerdalsfjällen (1892). "Vi tog in i den som beboddes av Johan Larsson och hans hustru Sigrid Jönsdotter. Här torkade vi oss framför elden, öppnade våra matsäckar och läto fjällfolket koka kaffe af vårt medhavda förråd".

Och Gunnar Andersson berättar i sin tur (1907) utan omsvep, att han och hans sällskap under vandringen mellan Bydalen och Vallbo fann en ensam kåta. Den *"var utmärkt, stor, rymlig, nyreparerad, och lappen som bodde där var gudskelof borta, så vi kunde ostört vila på hans fårskinn och koka i hans kärl. Supen smakade härligt och följdes av många smörgåsar med skinka och gåslefver och ost. Kaffet var varmt och starkt, och den lätta whiskygroggen ur lappens stora, tomma renskurade tobakslåda släckte törsten utmärkt och vandrade laget rundt, medan skämtet och glammet gnistrade i kapp med den sprakande elden".*

"Lapparna äro icke något slags vildar..."

Om Jämtlands och Härjedalens samer tycker Wilhelm Peterson-Berger (1906), att de *"i allmänhet förefalla som ett mycket lifsdugligt, hårdigt, för tillvaron väl rustadt släkte med godt, fredligt, ofta älskvärdt lynne, få behof och vaken intelligens". Samerna i Ljungris, som han besöker i "sitt ströftåg kring Helagsfjället", se "nästan germanska ut", tycker han, "och måtte representera stammens aristokrati". Men man får inte förundras, tillägger han, "att bakom den nutidsenligt civiliserade ytan ofta rester af vidskeplighet, primitiva passioner, naiv vekhet, lättledd fantasi och dyligt skymta fram".*

Det finns naturligtvis gott om schabloner, i synnerhet om de renskötande samerna, som *"att springa efter renarna i renskogen, att svinga kastrepet och att jaga renfienden, vargen, är lappmannadygd och ära". Allvarligare är kanske dem om karaktär och lynne, uttryckt av PB som "något av det tungsinne som sägs utmärka*

individer av döende raser".

Det hjälpte troligen föga, att både Fredrik Svenonius och K.B. Wiklund varnade för *"inbilsk högdragenhet eller ingående nyfikenhet"* vid mötet med samerna, eller att det i några *"råd för turister"*, som fanns införda i årsskriften 1901 påpekades, att *"lapparne icke äro något slags vildar, utan hyggliga och civiliserade människor, som i allmänhet ha lika stor eller lika liten bildning som den bofasta befolkningen i samma trakt"*. Felet med de här påpekandena var bara det, att de i någon mån själva återspeglade den attityd de ville motverka.

Yttre konflikter föder ofta hårda ord

Hårda ord och föraktande attityder föds ofta i samband med yttre konflikter. Under den s k kulturkampen i västra Härjedalen - författaren Gustaf af Geijerstams benämning av konflikten mellan jordbruk och renskötsel där för hundraåren sedan - gav en av de inblandade, patronen William Farup på Ljusnedals bruk flera exempel på det. *"Dessa våra plågoandar, dessa våra tyranner"* kallade han vid 1878 års riksdag sina renskötande samiska grannar. *"Denna stackars befolkning lefver nu på samma sätt, och jag kan nästan säga, på samma villkor som för tusen år sedan"*, sa han, *"och den har icke visat sig mottaglig för någon civilisation, såvida densamma skolat medföra något framskridande"*. Och i den mån samerna *"tagit emot civilisationens förmåner, så har det bara gällt dess njutningar"*, men *"det besvär civilisationen för med sig, har de icke velat underkasta sig"*. Och i ett försök att för sina riksdagskamrater förklara vad sedvanerätten innebar för honom som markägare, när riksdagen behandlade förslaget till renbeteslag 1886, drog han sig inte för att jämställa samerna med *"samhällets olycksbarn"* i övrigt.

Bild 4. Vykort med samer som "utställningsobjekt" på Skansen i Stockholm. Fjällgårdsarkivet, Föreningsarkivet i Jämtlands län, Östersund.

Just lagfästandet av sedvanerätten 1886 framkallade reaktioner, som verbalt i flera fall gick för långt. I sin femårsberättelse 1886-90 gav Kungl. Maj:ts Befallningshafvande, dvs landshövdingen John Ericson, 1886 års lag hela skulden för de enligt honom försämrade förhållandena, eftersom "*lappen nu uppträdde öfvermodigt*" utan att ge någon särskild akt på "*den skada hans djur förorsakade*". I riksdagsdebatten hade landshövdingen tidigare t.o.m. hotat med att ett lagfästande av sedvanerätten skulle medföra "*ett krig på lif och död*".

Förre riksdagsmannen Gunnar Eriksson i Mörviken (Åre) - under sin riksdagstid inflytelserik företrädare för lantmannapartiet - hade tyvärr inte heller någon förståelse för den lagfästa sedvanerätten. Med lagfästandet "*influerades lappen i en tro som växt till övermod*", skriver han i ett utlåtande från Åre, "*och att han med denna sedvanerätt och med lagen därom i sin hand kunde med sin boskap husera hvar som helst och hur som helst*". Och i rättegångshandlingar från 1930-talet gällande tvist om sedvanerätten i västra Härjedalen hävdade en markägare, när omdömet ett ögonblick svek honom, t.o.m. att om samer hade sedvanerätt på hans mark, så "*kunde både zigenare och tattare presentera avsedvärda krav på vårt folk i övrigt*".

"Lapparna är ett misstänksamt folk"

Två framträdande östersundsbor kring förra sekelskiftet, Isidor von Stapelmohr, borgmästare och landstingsman, samt Sven Johan Kardell, lektor vid läroverket och för övrigt en av de mera framträdande i stadens och länets kulturliv, satt bägge också i riksdagen. Där försökte Kardell motionsvägen få bort renbeteslagens krav på samernas samtycke vid upplåtelse av "*bete, slätter och inegor*" på de hemman som staten genom köp tillagt skattefjällen. De arrendatorer och torpare som fått sådana lägenheter upplåtna på viss tid kunde ju förlora dem, i synnerhet som de nu "*finna sig värnlöst*

prisgifna åt sina gamla motståndares samtycke". Lapparna hade ju, sa han i riksdagsdebatten, *"rätt att drifva bort den öfriga befolkningen, och det kan nog hända, att de komma att begagna sig af denna rätt, ty lapparne äro sedan gammalt fiender till de bofaste"*. Han gav t.o.m. det omdömet om jämtlandssamerna, att de *"äro ett misstänksamt folk och komma nog ihåg gamla oförrätter"*.

Borgmästaren von Stapelmohr påstod i riksdagsdebatten, att det här med osäkerheten för arrendatorerna väckt bekymmer och hos de bofasta t.o.m. *"redan övergått till bitterhet mot lapparne för deras ofördragsamhet med de bofaste, af hvilka lappar i allmänhet behandlats väl"*. Så antydde han vad som kunde hända, om inte *"jäsningen"* dämpades i tid. Det kunde *"urarta och taga sig utbrott i revanschhandlingar"*. Vad det kunde föra med sig *"kunna herrarna lätt tänka, då den befolkning af bofaste som har sin bergning, går upp till 600 à 700 personer, ett antal betydligt öfverstigande de renskötande lapparnes, som äro endast 300 à 400"*.

Kardells motioner har visserligen sitt särskilda intresse, därför att det var första gången som riksdagen fick också de icke renskötande samernas försörjningsfråga belyst. Men det kommer helt i bakgrunden av den tyvärr negativa bild av samerna som istället träder fram, som utslag av den nedvärderande attityden mot samerna den här tiden från vissa ledande intellektuella i länet, dit ju både borgmästaren och lektorn i Östersund hörde. Med deras vida kontakter förstår man hur deras uppfattningar kan ha präglat övriga länsbors uppfattningar om och attityder mot samerna. De har på något sätt *"legitimerat"* och gjort det rumsrent att säga i stort sett vad som helst om samerna.

Det tar som bekant tid att ändra attityder. Eller som Sverker Sörlin konstaterar i sin studie av *"radikal svensk lappsympati"* runt sekelskiftet (*Ödemarkens förstar, Thule 1983:5*), att det dock dröjde länge, innan en ny attityd mot samerna var fast etablerad, men med förbehållet - *"kanske är den det inte ännu"*.

Synen på samerna ofta ambivalent

Det går ibland att spåra också en medveten - eller omedveten - ambivalens, dvs kluvenhet eller motstridighet i uppfattningarna, hos sådana som ivrar för samekulturen och som utåt framstår som "samevänner". Där finns, tycks det, inslag av beskydd och tillgivenhet naturligtvis men också stänk av överlägsenhet på gränsen till förakt. Varför var t.ex. flera av lapprästerna i Jämtland-Härjedalen (pastores lapponum, men också andra präster i församlingar med samisk befolkning) så angelägna att behålla de särskilda lappförsamlingarna? Vad är det som en kyrkoherde i en fjällförsamling egentligen menar, när han 1940 som ett argument för det särskilt understryker, att "*lappbefolkningen utgör en i kulturellt och socialt avseende inom sina rasgränser sluten befolkningsenhet*", och att en upplösning av lappförsamlingarna skulle "*bidraga till en icke önskad nivellering av den specifikt lapska kulturen*". Det måste i varje fall ha varit en olycklig formulering med tanke på att en annan folkgrupp ute i Europa - utan alla andra jämförelser i övrigt - vid samma tidpunkt i flera år hållits som "*en inom sina rasgränser sluten befolkningsenhet*", något som ju i slutskedet också tog en ände med förskräckelse.

1926 kunde dåvarande pastor lapponum i Undersåker, Gunnar Arbman, som skäl för att behålla lappförsamlingarna för länsstyrelsen understryka som "*misslyckat att vid behandlingen av lappfrågan söka bortse från rasskillnaden, som dock är avgörande*". "*Lapparna utgöra*" nämligen, enligt honom, "*en stam för sig, känna sig så och betraktas så av den svenska befolkningen*". Och undersåkersfödde kontraktsprosten i Revsund, Rickard Åström, ledamot av domkapitlet, reserverade sig mot kapitlets tillstyrkan 29 dec. 1940 till en upplösning av lappförsamlingarna. Han tyckte upplösningen vore "*ur själavårdssynpunkt betänklig*" men också, att det inte fanns något önskemål om att "*lappbefolkningen blandas med och alltmer uppgår i den svenska befolkningen*". Varje sådan åtgärd som "*försvagade lappens stamhörighet och raskänsla*

och främjade hans övergivande av sin fäderneärvda näring” borde undvikas. I stället borde åtgärder i motsatt riktning eftersträvas, ”oavsett vad en eller annan av lapparna själva kan önska”. Året var som sagt 1940!

Bild 5. Två distingerade herrar i sina bästa år. Hur var det med jämställdheten? Fjällgårdsarkivet, Föreningsarkivet i Jämtlands län, Östersund.

”Detta älendiga folk under solenne!”

Rune Odelbo

Vilken känsla kan ligga bakom detta utrop? Och vilken människa kan ha yttrat sig på det sättet? Jo, bakom ligger besvikelse, besvikelse över ett helt folk, som personen i fråga inte kände sig ha tillräcklig makt över, som det inte hade varit möjligt att styra dit han ville. Detta trots att han själv ansåg sig ha, om inte all makt i himmel och på jord, så åtminstone stor makt och med ännu större bakom ryggen. Där hade han nämligen både Gud och Konungen. Utropet kom från prosten Burman i Offerdal, som var van att bli åtlydd. Folket, som var så svårt att få grepp om, var samerna, eller som de då även kallades, lapparna. I själva ordet lapp fanns en förklaring till svårgripbarheten. I varje fall förklaras ordet av vissa som kommet från det finska ordet ”lapaa”, vilket skulle betyda ”flytta fram och åter”.

En av de kungar, som försökte skapa en enhetlig nationalstat, var Karl XI. Hans kyrkolag, som tillkom 1686, har till stora delar gällt in i våra dagar. Dess första paragraf är tänkvärd och börjar så: *”Uti vårt Konungarike och des underliggande Länder, skole alla bekänna sig, endast och allena, til then Christelig Lära och Troo, som är grundad uti Gudz heliga Ord, thes Gamla och Nya Testamentes Prophetiske och Apostoliske Skrifter, och författad uti the tre Hufwud-Symbolis, Apostolica, Nicaeno och Athanasiano, jemwäl uti then oförändrade Augsburgiske Bekännelsen, af åhr 1530, wedertagen i Upsala Concilio 1593”*.

Bild 6. Lappmessa i Kolåsen, Kall. Fjällgårdsarkivet, Föreningsarkivet i Jämtlands län, Östersund.

Det ankom på prästerskapet att se till att alla bekände sig till den enda rätta läran i enlighet med lagen. ”*Judar, Turkar, Morianer och Hedningar skall undervisas i vår rätta lära och döpas.*” De som inte går med på det skall enligt lagen tilltalas.

Landsstrykare, som kommit in i landet, skulle uppmanas att bosätta sig på en bestämd plats och låta sig undervisas i den kristna läran. De präster, som försökte men hade svårigheter att klara av att utföra det som lagen talade om, kunde säkerligen ibland förtvivla och känna sig misslyckade, när de till exempel vid förhör upptäckte att lapparna inte ens kunde läsa Fader Vår och ”*ej wettandes hwem död för deras Synder liidit hade*”. Det var inte underligt att prosten vid visitationen i Åre 1715 menade att de åtta lappar, som besökte kyrkan, inte var stort bättre än hedningar. I den underliga uppräknningen i kyrkolagen av dem som skulle undervisas, nämlingen judar, turkar, morianer, det vill säga negrer och hedningar, räknade prosten samerna som mest tillhörande hedningarna. Ändå fanns det bland de författare, som i början av 1700-talet berättat om samerna åtminstone en, som menade att de för länge sedan kommit från Israel. De tillhörde Simeons släkt, som blivit ”förödd”.

Det var inte ofta vid denna tid, som lapparna besökte kyrkan. Sexmännen hade i uppdrag att kontrollera vilka som inte infunnit sig vid gudstjänsterna. Knappast någon same finns upptagen som saknad vid dessa kontroller. Man räknade tydligen inte med dem, eftersom de skulle kunna uppenbara sig i olika kyrkor. Helt annorlunda var det med jordbrukarbefolkningen, som liksom var fastvuxen vid sin torva. En bonde visste man var man hade.

En annan svårighet var att lapparna talade ett fullkomligt obegripligt språk, som prosten Klefberg ansåg vara omöjligt att lära sig. Han trodde att det var lättare för en same att lära sig att tala svenska än tvärt om. Ändå kunde bönder och samer till nöds förstå varandra vid marknader.

Samerna var annorlunda klädda, eftersom de hade kläder som var passande för det liv de levde, och de skilde sig på marknaderna

från bondebefolkningen. Samerna var främmande fåglar. De var inte svenskar. Det var ett annat folk, som bodde i Sverige. De var som puzzelbitar, som varken till form eller färg passade ihop med det enhetliga folk, som nationalstatsbyggarna försökte skapa. Men målet måste vara att inlemma dem i det svenska folket och samhället. Där var 1686 års kyrkolag ett medel och samtidigt ett mål, medan verktygen var prästerna, som utom kyrkolagen också hade missionsbudskapet hängande över sig. *"Gören alla folk till mina lärjungar!"*

En ambitiös präst, som hade sin verksamhet förlagd till Jämtland, vars befolkning utgjorde en blandning av rena jämtar, norrmän, finnar och lappar, hade säkerligen problem att tjänstgöra som lärare för många av människorna i sina församlingar, men bland dem alla var det samerna, som skilde sig markant från alla de andra och måste betraktas som ett alldeles eget särskilt och säreget folk. Det var samerna, som utgjorde det allra största problemet, och som beskrivits som *"detta älendiga folk"*.

Hedningarna

Ett vandrande herdefolk, som jämt och ständigt utsätts för stora påfrestningar, kan inte leva utan hjälp av högre makter. Så var det med samerna och så var det med Israels barn. Det var husdjuren, som styrde deras liv. Israeliterna fick kämpa mot hettan och torkan, medan samerna levde under helt andra förhållanden. Sedan uråldriga tider hade de varit beroende av och jagat vildrenen. När de gjort den tam blev hjorden någons egendom, och det gällde att hålla reda på var den fanns och vakta den mot onda uppsåt från andra människor eller rovdjur. Liksom jordens alla nomader kunde de inte, som de odlade människorna, bosätta sig på en bestämd plats och markera ett område som de kallade sin egen jord. De nästan gränslösa fjällen och skogarna måste stå till deras förfogande. Jordbrukarna var också beroende av att ha boskap, men korna och getterna ut-

gjorde inte hela deras försörjning. Den jordbrukande befolkningen tog hem den gröda de kunde behöva för vintern. Deras boskap fick inte bli till stora hjordar. Ju fler kor, getter och får de hade, desto mer bete behövde de, och desto längre bort från gården tvingades de, och fåbodkulturen växte fram, vilket gjorde även jordbrukarna till halvnomader.

Samernas och andra renskötande folks levnadsförhållanden krävde hjälp från sådana högre makter, som begrep sig på deras problem. Inte kunde man tro att en religion, som vuxit fram nere vid Medelhavet, skulle kunna fungera i fjällen. Fädernas tro, som fungerat bra under lång tid var nog den bästa. Inte kunde man våga sig på att överge de gamla gudarna och den gamla tron, men då kallades man också för hedning och ansågs inte tillhöra de civiliserade. Enligt kyrkolagen borde hedningarna inte alls få bo i landet, om de inte ville omvända sig och bli kristna enligt den beskrivning, som fanns i kyrkolagen.

Vad trodde då samerna på? Vilken var deras religion? Varifrån kom de, eller hade de jämtländska samerna alltid levat i samma trakter? Vilken tro hade de en gång haft med sig, om de en gång kommit invandrande? När kom de i så fall, och hur hade deras religion förändrats under tiden de levat i Skandinavien? Hade de övertagit våra fornnordiska germanska gudar och förändrat dem efter egna önskemål? Det är många frågor man kan ställa, och svaren måste hämtas från, ja varifrån? Själva har de inte skrivit sin historia. Man kan inte helt enkelt gå till ett arkiv och leta efter deras egna gamla beskrivningar. Den muntliga traditionen vill man inte alltid lita på. Det kan ju vara historier påhittade av berättaren själv, till och med just när han berättade dem. Om man vill söka svar på alla frågor, får man vända sig till mer eller mindre lärda män och kvinnor, som genom sina forskningar och genom sina kunskaper om liknande folks religiösa tänkande, skaffat sig erfarenheter, vilka gör att deras uppfattningar kan väga tyngre än andras.

Naturen har alltid varit samernas miljö. Där verkar krafter, gynn-

samma och ogynnsamma, som människan inte nämnvärt kan påverka annat än på mycket lång sikt. Klimatet och vädret, kölden och värmen, vinden och nederbörden, molnen och åskan, solen och månen och stjärnorna är viktiga fenomen i den värld, där jägare, fiskare och villebråd lever. Fertiliteten hos djur och människor är också betydelsefull för balansen i den natur, där också människan ingår som en betydelsefull och beskattande part.

Alla naturens krafter behärskades av olika gudar och andar. Det var därför viktigt att på olika sätt hålla sig väl med dem och därigenom skaffa sig makt över naturkrafterna, så att de blev gunstiga och samarbetsvilliga.

Den gode himmelska överguden hette *Jubmel*. Tillsammans med den onde guden *Perkel* hade han skapat jorden. De två tävlade om makten. En annan höggud hette *Radien-Attje*, det rådandes fader. Han var källan till en människas födelse. Det var han, som skickade barnasjälén ner till *Maderakka*, som gjorde en liten kropp, vilken hon överlämnade till sin dotter *Sarakka*, som i sin tur fick in barnet i kvinnans moderliv. *Uksakka* och *Juksakka*, som bodde under kätans golv hade sina bestämda uppgifter för fortsättningen. Själén skapades alltså först av den gode guden i himlen. Sedan skapades kroppen av lägre gudar. Man skilde på kropp och själ. Dessutom hade man en frisjäl och en livssjäl. Frisjälén kunde lösgöra sig från kroppen och göra resor till andra världar och få kontakt med gudarna. Livssjälén fanns i andedräkten och skelettet. Frisjälén var anden, medan livssjälén kunde ses som en funktion av kroppen.

Åskans gud var den onda gudens barn och den godas fosterson. Han var alltså både ond och god, och han var trollens och spökenas fiende. Åskans makt och kraft var stor, och vi kan förstå att den lille samén med sina små renar på de väldiga fjällen, så fint illustrerad av Nils Nilsson Skum, kände fruktan när åskan mullrade och blixterna genomkorsade mörkret. Den 23 juli 1765 dödades i Hota-gen en hel hjord på 120 renar, som stod packade för att skydda sig mot en våldsam hagelskur. Var det åskguden *Horagalles* hämnd

för någonting man gjort eller inte gjort? Traktens samer samlades säkerligen för att försöka förstå. Hur skulle man blidka gudens vrede?

Himlens ljus, både dagens och nattens, har i alla tider fånglat jordens alla folk. Planeternas och stjärnornas rörelser på himlavalvet visade att de hade liv. I dagens stadssamhällen har dess invånare knappast gjort sig bekant med stjärnorna, vars ljus inte kan tävla med färgglada skyltar och starka lampor. Jag minns när jag som barn fick följa med min far, som var jägare, till en skogskoja. När vi kom dit var det ljust. Elden i den öppna spisen var den enda belysningen i stugan, när mörkret kom smygande. Jag minns vilken stark upplevelse det var, när jag som stadsbo gick ut och omslöts av ett fullkomligt kompakt mörker. Jag såg upp mot himlen och för första gången upplevde, verkligen upplevde, stjärnorna. Jag kände det som om jag betraktades av levande väsen, som skyddade mig men på samma gång skrämde mig. Liten var jag och oändligt liten kände jag mig.

Jag föreställer mig att vildmarkens människor, barn och vuxna, som gjort sig bekanta med nattens himlaljus, kunde känna något liknande, en blandning av trygghet och fruktan. Jag kan också förstå att de försökte tyda tecknen i skyn och ge dem gudomlig makt att påverka naturen och människolivet. Att månen påverkade kvinnan och hennes fruktsamhet föll sig naturligt, men den inverkade även på renens och markens liv. *Peive*, solen och *Peive-Neide*, soldottern, var två goda gudomligheter, och samerna såg sig som solens barn. De var solfolket, och mycket hade man solen att tacka för. Men det fanns också ett månfolk, som bodde norr om polcirkeln. Kring soldottern finns enligt Anders Fjellner mycket diktat. Enligt sägnen var det solens och månens döttrar, som fångat och tämt vildrenen genom att binda dem vid träd. De tama renarna lockade till sig vildrenarna, så att de kom inom skotthåll.

Antalet gudar, halvgudar och andar var stort. De kunde både hjälpa och stjälpa, men människorna hade möjligheter att påverka dem både i positiv och negativ riktning.

Bild 7. Lappmessa vid Vallbo lappkapell, Undersåker.
Fjällgårdsarkivet, Föreningsarkivet i Jämtlands län, Östersund.

Man trodde allmänt att samerna kunde trollo. De kunde, trodde man, antingen av egen kraft eller med hjälp av onda makter sätta på eventuella fiender sjukdomar och andra olyckor. En metod var att skjuta trollskott. De gjorde då en docka eller annan bild av den som skulle beskjas. Så sköt man en pil med en liten båge mot bilden, och den person, som bilden föreställde drabbades av det onda. Ganflugor, som var blå och som förvarades i en ask, och som kunde släppas ut, var en annan metod att angripa en fiende. Harald Hårfagres samiska hustru hade "*dåret konungen med trolldrikk*". Även andra betydande män, som Snorre berättat om i sina sagor, t.ex. Halvdan Svarte, Olav Tryggvesen och till och med Olav Digre, som senare blev den Helige hade kontakt med samerna och deras magiska krafter för att få hjälp på olika vis. Man trodde också att de kunde byta till en annan kropp. Nedgrävda skatter kunde de leta reda på. Visst kan man tänka sig att lapparna kunde ha en viss nytta av att svenskarna trodde dem kunna trollo. Man tänkte sig säkerligen för innan man gjorde sig ovän med en same. Ju fler historier som rörde sig i bygden dess bättre var det. Naturligtvis kunde inga samer trollo. Värmlänningarna, som kom flyttande, ansågs också trollkunniga, och längre söderut sades det att norrlänningarna kunde trollo. Det var förstas rädslan för det främmande, som både förr och nu fört med sig märkliga konsekvenser med vandrings-sägner som följd. Man kan jämföra med tattarna och judarna, som hållit sig för sig själva och utgjort isolerade etniska enheter. Om man studerar material om trolleri i Dialekt- och Folkminnesarkivet i Uppsala ser man att berättelser om trolleri funnits i hela landet, inte minst i söder. Häxprocesserna, som hade sin grund i kristendomen, är ett av de värsta exemplen.

De samiska gudarna var inte annorlunda än många andra. De kunde påverkas med hjälp av gåvor, eller med ett annat ord, offer. Ibland kunde det räcka med att bedja riktigt vackert och visa sin djupa ödmjukhet. Så är det inte med den kristna guden, kanske du tänker. Men Israels barn offrade till sin gud. Kain och Abel offrade med ett mord som följd. Abraham var beredd att offra sin egen son.

Det var samme Abrahams gud, som skickade sin son för att frälsa världen och som offrades av sin gud på korset för vår skull. Offret, som kan ses som en gåva till gud, sker inte utan att den som offerar vill ha en gengåva. Samerna offrade för att få lycka med renskötsel, jakten och fisket och för att bevaras från sjukdomar och andra olyckor. Nu gällde det också att vända sig till rätt gud. Annars kunde man råka ut för någon bestraffning eller i varje fall inte få sin önskan uppfylld. Särskilda problem blev det när de kristna prästerna kom för att predika om den gud de ansåg vara den enda rätte, som kunde ordna allting. Samerna försökte lösa problemet genom att offra till sina egna beprövade gudar, men för säkerhets skull kunde de också bedja till den kristna guden. De bad då sina "riktiga gudar" om ursäkt. Det berättas att samerna inte var lättlurade i affärer. De tog alltid ordentligt betalt för sina varor. Deras affärer med gudarna kanske vittnar om detta. De ville inte ta några risker att bli straffade av sina gamla gudar, eller av den kristne, om det skulle vara så att han fanns.

De kristna hade ett särskilt hus för sina gudstjänster. Kyrkorna var byggda av människorna. Där inne hade man snickrat ett kors och kanske till och med en bild av Kristus hängande på korset. Även andra bilder kunde finnas, mer eller mindre konstnärligt utförda. Lapparnas offerplatser var oftast skapade av naturen själv utan medverkan av folk. Det var märkliga stenar uppställda antingen av naturen själv eller uppresta av förfäderna. Stenarna kallades seitar och fanns på platser som passade, till exempel på höjder i närheten av vandringslederna. Seitarna och området omkring var helig mark. Omkring seiten dorgade man, det vill säga man lade ris omkring, precis som i kåtan. När lappen närmade sig neg och bockade han, tog av sig mössan och kröp ofta på alla fyra fram. När man under flyttningarna närmade sig en offersten, offrade man något föremål: litet mat, ett mynt, ett smycke, litet tobak eller någon annan liten sak, som kunde tänkas glädja någon gud som man just då var beroende av. För att seiten skulle kunna behålla sin kraft måste den hållas hemlig för präster och andra kristna.

12° Pae Androson i alle vid bybornas till
bröfrens, at lapp = föes illand, med cony
mission, Rind, Kringas sig i sine lands,
lige Rind, fram till detens junder
Boud infirmus, Gerny illand unnes
Rind, at framvards fald, som Rind
som tiepade, som, lois strad. De,
som Roster Catio fopled, at som unnes,
ut, viland Rind and, at Gupren i
Korvaldingen idn ordredningens gud
fram till detens, uten ofte vards
Pae Gernvards, viljandis ingan Rind
gud frengs fram, Gerny lapp falds unnes
faldas androson to, at conuision, med
konpta falds är falds, at et jela,
at ordningens Rind Pae som, lapp,
vards, at falds Rind andrad.

Möte i Godeburgas 3. 2. Stund 1776.
Snickergrens.

Erant deo. upstod. Oly Godeburg. p. Oden

~~De Godeburg on bysiden. God Gernings. Tord.~~

Bild 8. Sockenstämmoprotokoll för Föllinge 1761-1822. Föllinge kyrkoarkiv, vol. KI:1. Landsarkivet i Östersund.

Vid större offerhögtider vände man sig till en offersten i närheten av ett lappläger. Man vände sig också till en expert på området. En sådan var nåjden.

Nåjdens funktion var att vara förmedlare mellan människorna och gudavärlden. Han hade särskilda själsegenskaper, som gjorde att han tidigt ansågs lämpad för sitt kall. En förutsättning för att han skulle ha kraften var att han hade tänderna i behåll och att han inte gärna var över femtio år gammal. Den unga blivande nåjden fick gå i lära hos någon äldre nåjd. Orden hade han i sin makt. Med tillräckligt starka och verksamma ord kunde han till exempel stämma blod. Det viktigaste hjälpmedlet hade han i trumman. Med hjälp av den och jojken kunde han försätta sig i trance, och hans frisjäl kunde göra färder från kroppen och få kontakt med gudar och olika andeväsen. Trumman bestod av en rund eller oval ram. Över ramen var trumskinnet spänt, bemålat med olika figurer och tecken. Albarkens starka, gulröda färg användes vid ritandet av de olika tecknen. På den lilla yta, som trumskinnet utgjorde, finns en del av samernas värld beskriven. Mitt på trumskinnet fanns tecknet för *Peive*, solen. Det var inte alltid runt som man skulle kunna tro, utan ofta var det en fyrkant mitt i ett kors. Där fanns också himlen med gudar, jorden och underjorden med olika figurer. För att trumman skulle fungera, behövde nåjden en trumpinne och en visare. När han slog på trumman med trumpinnen, rörde sig visaren över skinnet och de olika figurerna, och nåjden kunde tolka innebörden av rörelsen. Trumman visade till vilken av gudomligheterna man skulle offra. Den gav också anvisning om vad man lämpligen skulle offra, och, i varje fall enligt några källor, var offret borde ske. Det var bara vid större offerriter man behövde vända sig till nåjden som sakkunnig.

Om det var en ren som skulle offras, sägs det att nåjden kunde få offerrenen att lämna hjorden och komma fram. Den pryddes då med färggranna tygremsor eller garn och fick röra sig fritt under någon dag tills offret skulle ske. Det skulle vara ett fint djur, gärna en vit ren. Man kunde inte överlämna ett redan utlevat och sjukt

djur till guden. Även andra djur än renar kunde offras om trumman gav ett sådant besked. En häst, ox, ko, tupp, get, bock eller andra djur kunde bli offerdjur. Sådana djur fick köpas av traktens jordbrukande befolkning.

Själva avlivandet av djuret kunde ske på olika sätt. Det kunde ske genom slakt på vanligt vis, eller genom att djuret helt enkelt fick svälta och törsta ihjäl. Ibland offrades endast hornkronan och klövarna, medan resten äts upp. Eftersom allt måste ätas upp samtidigt, måste många inbjudas till kalaset, dock fick kvinnor ej delta i offermåltiden. Offret var en uppgift för män. I kåtan fanns en särskild liten dörr, som användes uteslutande vid offer. Ingen kvinna fick passera genom den dörren.

Offergåvorna grävdes ibland ner men lades ibland på marken eller på en trälave. Även upphängning av huvudet i ett träd säges ha förekommit. Man kan erinra sig berättelserna om våra hedniska förfäder, som hängde upp sina offer, även människor, i träden i Gamla Uppsala. Man kan också erinra om att Noa offrade djur som brännoffer åt Herren i tabernaklet, som var det prakttält, som Israels barn bar med sig under sina vandringar och som tjänstgjorde som helgedom innan templet i Jerusalem byggts. Där fanns ett brännofferaltare noggrant beskrivet. Föreskrifter om det dagliga offret fanns i andra Mosebok. Där får man lära sig hur offeraltaret skulle utformas och i tredje Mosebok finns lagar om alla slags offer. Allt detta i Gamla testamentet, och i Nya testamentet offrade sig Kristus en gång för alla. Offergåvor till gudar har funnits i de flesta religioner. Gåvorna var för samerna och andra offerande folk ett försök att få gengåvor såsom hälsa, rikedom i form av många och friska renar, bra fiske och bra jakt, bra väder vid lämpliga tillfällen, fina barn o s v. Till allt detta behövde man hjälp av makter, som man gärna ville kunna påverka. Samerna bar inte med sig sin helgedom, utan offerplatserna fanns utmärkta i naturen.

Många författare, oftast präster, har försökt beskriva samernas förkristna religion, men hur skulle en präst kunna riktigt förstå den innersta tanken och känslan. Prästen kunde beskriva hur samnen

gjorde när han närmade sig en seite, eller hur offret gick till, hur nåjden med hjälp av trumman och jojken försökte göra en sjuk människa frisk genom att hämta hem själen från den andra världen, hur trumman användes och så vidare. Men prästen såg på alltsammans från sin egen utgångspunkt, från sin egen kultur, uppfostran och utbildning och dessutom med missionsmålet för ögonen. Även om han i och för sig var en vän av samer, måste han förstås anse det hela mycket primitivt. Däremot såg han inte något primitivt i sin egen religion, som också innehåller en del svårbegripliga tankar och åthävor, som fanns beskrivna i olika skrifter och i kyrkolagen. Han visste inte om han skulle jämföra seiten, antingen den var en sten eller utskuren ur en trädstam, med kyrkan, som var en gudstjänstplats, eller om han skulle jämföra den med den kristusbild, som också fanns utskuren i trä i det kristna templet. Eller var seiten en bild av någon av deras många gudar. Kanske symboliserade den alla gudarna? Det kunde inte vara lätt att i grunden förstå deras fäderneärvda religion. Förfäderna hade säkerligen fortfarande makt över sina släktingar, som hade övertagit deras namn och kanske därmed också deras själ. Vem kan idag mer än flyktigt ana de gamla samernas tankar och tro? Dock kan det vara till hjälp med denna flyktiga aning, om man ville försöka bli bekant med dessa jägares, fiskares och boskapsskötares liv och tankar för länge sedan.

Samiskt liv

Det råder ingen brist på litteratur, som handlar om samer. Det har tydligen varit ett intressant folk att studera både för nordbor och många andra. När det gäller deras levnadssätt förr och nu, finns det kunniga samiska författare, som haft möjligheter att studera och förstå det området. Här finns till exempel Israel Ruong och Johan Turi. Den senare levde själv som renskötande lapp. Hans bok *En bok om samernas liv*, utgör en synnerligen intressant läsning. Boken utkom 1910 på lapska, och översattes till danska och sedan till

svenska. Det kan förefalla märkligt, att Turis bok först översattes till danska, men det beror på att en dansk konstnärinna, Emilie Demant Hatt, dels levde ett år tillsammans med en fjällappfamilj och fick möjlighet att komma den samiska själen närmare, dels lärde känna Turi och bodde under den tid han skrev sin bok i hans bostad och hörde honom berätta. En annan viktig person, som medverkade till att boken över huvud taget blev skriven och tryckt var disponenten i Kiruna, Hjalmar Lundbohm.

För länge sedan var samerna de enda invånarna i norra delen av Norge och Sverige tror Turi. Så här skrev han:

”Man har inte hört, att lapparna skulle ha kommit hit någonstädes ifrån. Lappen har varit en urgammal invånare här i Lappland, och då lappen bodde här vid havskusten, då fanns det inte en enda annan inbyggare vid havskusten, och då var det lapparna gott att vara. Och lapparna ha också fordom bott överallt på den svenska sidan. Då fanns det inte bönder någonstädes; lapparna visste inte av, att det fanns andra människor än dem själva.”

Kanske har han rätt, Johan Turi. Kanske har samernas förfäder bott vid norska kusten, som var isfri även under istiden, och levt där av fiske och jakt. Vildrenen blev så småningom ett viktigt byte för dem. Enligt sägnen var det en kvinna som första gången band fast renar och tämjde dem. De tama renarna lockade till sig vildrenar och gjorde jakten ännu mer lyckosam. Så utvecklade sig ett mönster mot allt större hjordar av tamrenar, som ständigt måste vaktas och vallas. Som tur är ökar hjordinstinkten med tamhetsgraden. Men ju större hjordarna blir desto mer tär de på vinterfödan, som består av lav, och laven är inte så snabbväxande som gräset, som utgör sommarfödan. Med renskötseln, som är mycket arbetskrävande, blev det mindre tid över för jakt och fiske.

Enligt denna teori skulle samerna ha bott här ungefär som eskimåerna på Grönland utefter kusten och kommit till Sverige väster ifrån. Andra menar att de kommit österifrån. Att deras släktingar

idag finns i Sibirien, eftersom deras språk är finskugriskt och släkt med finskan, estniskan och ungerskan. Kanske finns det sanning i vad Anders Fjellner menar, att de kommit från två håll och mötts här uppe i norr.

När den jordbrukande befolkningen började tränga på både från öster och väster började det bli trängre för samerna, samtidigt som deras hjordar blev större. Särskilt på 1700-talet, då man övergick från det merkantila systemet till att lägga vikt vid jordbruket, blev konfliktorsakerna större. Staten skickade ut upptäcksresande till Norrland för att undersöka möjligheterna att utöka jordbruksnäringen. Nybyggen bröts upp och man lockade med skattefrihet. I konkurrensen om land drog samerna oftast det kortaste strået, och fiendskap kunde uppstå mellan utövarna av de två näringarna. Samerna har ända in till våra dagar känt sina försörjningsmöjligheter beskurna av samhället.

Renhjordarna har blivit större och större, men på 1700-talet var det inte många, som hade så stora hjordar som idag. Den som endast hade ett fåtal renar kunde naturligtvis inte leva på bara renskötsel. Jakten och fisket hade då större betydelse. Några samer började till och med att odla jord och blev jordbrukare. På samma gång kunde en del bönder skaffa renar, som de lejde bort till lappar, som bättre förstod sig på att sköta dem.

”Då var det lapparna gott att vara”. Så var det Johan Turi uttryckte sig om den gamla goda tiden. Men samerna trängdes undan från alla håll. Utkomstmöjligheterna försämrades, och de fick söka sig andra försörjningsmöjligheter. När vi idag tänker på samerna, menar vi oftast de renskötande, fastän renskötseln förmodligen inte var deras ursprungliga yrke. Även idag är de flesta samerna verksamma inom olika andra samhällsfunktioner. Om man läser Johan Turis bok, får man klart för sig att de renskötande samerna på hans tid inte levde något latmansliv i sina kåtor kring elden. Det var ett synnerligen hårt arbete, där varje individ hade sina bestämda arbetsuppgifter och där inte minst kvinnornas arbetsinsatser var vik-

tiga och högt värderade av alla. De ständiga flyttningarna med drag- och klövjererar var påfrestande, men de innehöll samtidigt många glädjemoment. Det var särskilt barnen och de gamla, som slet ont. Det finns många påståenden om att samerna varit grymma och känslokalla gentemot de gamla, men det finns också författare, som talar om att man var mån om sina gamla. Förmodligen var alla berättelser om olika metoder att göra sig av med åldringarna av samma slag som berättelserna om samernas kunnande i trolleri. Ett främmande folk var det för svenskarna, och främlingarna bar sig underligt åt.

Kristendomen

Komministersonen från Rödön Daniel Touscherus skrev en akademisk avhandling om Jämtlands fjäll, som han försvarade den 10 november 1694. Ett citat:

”Då min högt aktade värd, (Abraham Laurentius Burman, kyrkoherde i Offerdal) för att rekreera sig en gång händelsevis kom att utsträcka sin promenad längre än vanligt, träffade han helt oförmodat på en plats, där några lappar övernattat. Det var en torftig hydda, och den täcktes av mycket björklöv jämte kvistar och bark av andra träd och alldeles i närheten fick han se ett resligt träd, i vilket en figur var inhuggen, föreställande någon slags gud eller demon.

Då min värd, just under det vi vore lediga, meddelade mig detta, inbjöd det sällsamma i saken även mig att begiva mig dit för att taga den vidunderliga bilden i skärskådande. Så skedde, jag trädde fram och varseblev ett ytterst grovt tillyxat beläte uti det väldiga trädet. Store Gud! utropade jag, skydda de alltid sina boningar med bilden av en betydelselös avgud? - Ja fastmer, genmälde min värd, så förfara de icke blott med sina kåtor utan med sina trolltrummor, hudar och vad som helst de än äga. Och inte blir det lätt

att råda bot för det onda, då nomadfolket ständigt håller sig i skogarna och därtill ej äger fasta bostäder. Också besöka de ytterst sällan kyrkan, och då endast av fruktan för straff.”

Touscherus värd var den prost som 1715 vid visitationen i Åre fällde det yttrande som utgör rubriken på denna uppsats.

Under 1600-talet och långt in på 1700-talet var samerna i stort sett opåverkade av kristendomen. Kyrkolagen från 1686 föreskrev ju att alla hedningar skulle undervisas och döpas. Dopet av små nyfödda barn skulle enligt lagen ske inom åtta dagar. Innan dopet var alltså det lilla barnet en hedning, som behärskades av djävulen. Det var bra att barnet skrek vid dopet, det var ett bevis på att den onda makten lämnade barnet. Innan dess hade man en hedning i huset. Ute i landet hade man ett helt folk av hedningar.

Ändå hade mer sporadiska försök gjorts att kristna lapparna. Mest bekant är en samekvinna vid namn Margareta, som redan 1389 vandrade från Åsele lappmark ända till Malmö för att träffa drottning Margareta och göra henne uppmärksam på den samiska befolkningens situation och behov av att kristnas. Resultatet blev ett brev till samerna, undertecknat av drottningen själv och ärkebiskopen. Något direkt resultat blev det inte av detta brev, som dessutom var avfattat på latin. Dock måste man beundra denna kvinna, som hade både andliga och kroppsliga krafter utöver det vanliga.

Under åren framöver gjordes också flera försök att komma åt att missionera och undervisa lapparna i den ”rätta läran”. Lätt var det naturligtvis inte att få tillfälle att undervisa ett jägar-, fiskar- och herdefolk, som ej liksom den jordbrukande befolkningen var bunden till sin jord, och som man kunde komma åt i kyrkobyggnaderna. Man byggde emellertid kyrkor även i lappmarken. Det låg också i kungens intresse att ha kanaler ut till befolkningen via prästerna, som från predikstolarna runt om i landet även kunde föra ut konungens mer världsliga budskap för kännedom och efterrettelse.

Bild 9. Lekande skolbarn utanför skolkåta. Fotograf Nils Thomasson. Fjällgårdsarkivet, Föreningsarkivet i Jämtlands län, Östersund.

När Härnösands stift bildades 1647 inlemmades lappmarken bättre i kyrkoorganisationen. Konsistoriet med biskopen hamnade närmare den lapska befolkningen. En kyrkans man, som genom ett brev väckte prästerskapet i Sverige, var Thomas von Westen. Han var norsk präst och kallas De norska lapparnas apostel. Han märkte att hans arbete med missionen motarbetades på grund av att lapparna i Jämtland alls inte var intresserade av någon mission utan snarare lärde ut trolldom till de redan omvända i Norge. Brevet sände han till de jämtländska prästerna den 11 mars 1723, och det verkar som om det satte fart på missionsarbetet även i Sverige. År 1739 inrättades ett ämbetsverk, Direktionen över Lappmarkens ecklesiastikverk. Den bestod av tre riksråd samt justitieborgmästaren i Stockholm. Direktionens uppgift var att i samråd med vederbörande landshövding och konsistorium leda arbetet på "*den rena evangeliska lärans fortplantanden och vidare stadfästelse uti lappmarken*". Medel till verksamheten fick man bland annat genom kollektor och bötesinkomster.

Nu skulle det bli bättre ordning på missionen i lappmarken, vilken diskuterats under åtskilliga riksdagar utan att så mycket av värde inträffat. Superintendenten i Härnösand, både Sternel och Kiörning, kände sitt ansvar och lektorn vid gymnasiet, Petrus Holmbom fick i uppdrag att förbereda ecklesiastikverkets frågor i konsistoriet. Holmbom undervisade också i lapska språket vid Härnösands gymnasium. På 1740-talet tillsattes också ett antal missionärer med uppdrag att resa omkring bland lapparna och undervisa dem i deras hem. Det var säkerligen ingen lätt uppgift. Anders Fjellner, född i Härjedalen och utbildad till präst, som reste som missionär på 1800-talet har berättat hur han fått slita ont under sina resor, och han var ändå själv lapp och hade levt ett renvaktarliv.

Som en missionsgärning räknades att kapa av rötterna till det hedniska, onda trädet. Trolltrumman var en fullt synlig rot. Därför skulle trummorna samlas in och brännas. Men en liten trumma kunde lätt gömmas undan om man inte ville lämna den till prästen.

Vid slutet av 1730- och under 1740-talet inrättades ett antal

lappskolor i lappmarken. Eleverna skulle lära sig att läsa och skriva, men framför allt skulle skolmästarna undervisa dem i kristendom. De duktigaste eleverna skulle kunna bli kateketer, som sedan skulle kunna resa omkring ungefär som missionärerna och föra sina kunskaper vidare. Det samiska språket utgjorde ett hinder eftersom ingenting fanns skrivet på det. Först 1755 förelåg Nya Testamentet i översättning på sydsamiska. Delar av Nya testamentet hade visserligen blivit översatta redan 1713 av Lars Rangius, men den översättningen till nordsamiska blev aldrig tryckt. Till sydsamiska hade en kyrkohandbok blivit översatt redan 1669 av Olaus Graan. Pehr Fjällström var lärare vid den äldsta av skolorna, den Skytteanska skolan i Lycksele under många år, och utnämndes sedan till kyrkoherde i Lycksele. Denne energiske man skapade alltså det första samiska skriftspråket. Han skrev dessutom både grammatik och ett lexikon.

Den samiska religionen var en del av vardagslivet och en social och sammanhållande kraft för det samiska folket, och nu hoppades man att den nya, kristendomen, skulle ersätta den gamla hedniska och bli även den en ny social religion, som skulle inlemma samerna i det svenska folket, så att de kunde ingå i den nationalstat, som man sökte skapa.

Föllinge lappmark

Petrus Steuchius hette den första superintendenten i det nybildade Härnösands stift, vilket omfattade hela Norrland utom Hälsingland och Gästrikland. Den första visitationen gjorde han 1648 i Undersåker och fick närmare kännedom om samerna. År 1661 visiterade han i Lit, dit Föllinge då hörde. Prästerna i Lit skulle sköta religionsvården i Föllinge lappmark. Det var ett mycket stort område norrut så långt Jämtland sträckte sig. Under det expansiva 1700-talet växte byarna i området. Men Föllinge församling hade existerat länge. Den omnämns redan 1545 som socken, då Gunnar Olofs-

son i Pålgård sålde ödesbölet Lidan i Föllinge till Nils Persson för 40 mark och 3 mark i godvilja. Någon egen präst hade man ej utan 12 gånger per år fick man gudstjänst i den lilla träkyrkan i Föllinge, som endast var 6,5 m lång och ungefär 6 m bred. Mellan första bänken och altarskranket var avståndet 6 dm. Prästen kom på den tiden den långa vägen från Lit. Samma långa väg skulle Föllinges befolkning resa, när de skulle besöka kyrkan i Lit. Riksdagen diskuterade 1732 missionsfrågan. Lappmarksdirektionen, som ju konstituerades 1739 önskade att Föllinge skulle brytas ut från Lit som en särskild lappmarksförsamling, och 1742 medgav regeringen utbrytningen. Inte förrän kyrkoherden i Lit avlidit, genomfördes det hela. Det skedde 1746 och Föllinge kyrka blev moderkyrka för lapparna i hela Jämtland.

Till första kyrkoherde utsågs Olof Sebrelius. Han hade varit skolmästare vid lappskolan i Åsele och hade alltså redan erfarenheter, som skulle kunna bli till nytta för hans framtida värv. Lappmarksdirektionen önskade att han skulle flytta till sin nya tjänst vid nyårstiden 1746. Så skedde också. Han var då han flyttade in i prästgården 28 år gammal och ogift.

Några erfarenheter av undervisning av lappar hade däremot inte kyrkoherdens medhjälpare Birger Cederberg, som var smålänning, född i Kalmar. Det måste ha varit ett äventyr för honom att komma till den avkrok, som Föllinge utgjorde, utan egentliga vägar. Endast ridstigar ledde dit. Men han var ung och stark. Han fyllde 24 år den 5 januari 1746. Birger Cederbergs uppgift var att vara skolmästare vid den skola som skulle upprättas. När kyrkoherden och han kom till Föllinge fanns nämligen ingen skola. Cederberg gifte sig med Margareta Noræa, prästdotter från Lit. Hon var fyra år äldre än han och redan den 17 december 1746 födde hon en son som fick namnet Erik efter sin morfar.

I Föllinge fanns ett prästbord med en bostad till kyrkoherden. Till att börja med fick också skolmästaren bo där och även skolbarren kom att få bo hos kyrkoherden. Prästgården hade tillbyggts med två rum med pengar från lappmarksdirektionen. Men 1750

218. Gunnilla Jons dot. if. Hallens Pust, blef
 säsom fattig anlagd i Scholan 1811, är född 1796.
 Läsa skal: Bok, flitig och beskjedlig, och har
 guds begrepp. Kan både Lilla och Stora Cat-
 chesterna utän, har med Arbet Och Trillebarn
 ställt Förhå: kyrkan och begärd Den Hel. Nat-
 varden Påskdagen 1812, hvarefter Hon lämnade
 Scholan.
219. Ljon Larsson if. Offerdahls fjäll, född 1796
 Kom i Scholan 1811 lärdt försvärligt ja Lilla
 som Stora Sv. Sv. Cateches, äger någorlun-
 da begrepp, varit flitig och Sedig samt födt
 begärd Den Hel. Natvarden Palmsondag-
 1817, hvarefter Han lämnade Scholan.
220. Anders Clemensson if. Stroms fjäll, födt
 1789. har säsom trog och värdslösad, icke vid
 ankomsten till Scholan ¹⁸¹¹ skal kjändt boksläpverne
 oagadt all flit ej möjeligen förvarfvadt
 fullkomlig färdtäget i inman kistning, och kan
 ej mer än Luth. Lilla Cateches och några sty-
 ken i Sv. Sv. Stora Cateches, är beskjedig till
 verret, på ett försök födt begärd den Hel. Natvarden
 Palmsond: 1813 och dimittes från Scholan.

Bild 10. Husförhörlängd 1823-1866 med förteckning över
 lappskolbarn 1748-1818. Föllinge lappförsamlings arkiv, vol. Al:3,
 Landsarkivet i Östersund.

inlöstes ett litet torp, som låg inhägnat intill prästgårdens ägor. Det bestod av en stuga, ett uthus, en kornlada, stall, fähus, lider och foderhus. Till torpet hörde åkermark till $\frac{3}{4}$ tunnors utsäde och 6 lass hårdvalls höslått. Dessutom flyttades ytterligare en stuga till torpet. Dit flyttade skolmästaren med sin familj, som nu bestod av fyra personer, eftersom hustru Margareta nedkommit med ytterligare en pojke, som fått namnet Henrik. Här skulle nu också skoleleverna bo. Pastor Sebrelus var ofta borta på resor. Skolmästaren Cederberg och hans fru skulle också se till att skolbarnen fick kläder och mat. Staten bidrog med medel. Skolmästarbostället fylldes med folk, och vi kan med fantasins hjälp höra mästern själv på sin småländska dialekt förmana och tillrättavisa alla, medan lappbarnen talade sinsemellan på sitt språk, som Cederbergs familj inte kunde förstå, medan samebarnen förstod svenska.

Först på vårvintern 1753 gifte sig Olof Sebrelus i Lits prästgård med Elisabeth Funch de Tollbom, och prästgården blev bebodd av en familj, som snabbt utökades, eftersom inte mindre än femton barn kom att födas, varav dock ganska många dog tidigt. Det var alltså två ganska unga män, som grep sig an uppgiften att undervisa "*de okunniga och enfaldiga lapparna*".

Det var emellertid inte det första försöket att i Jämtland undervisa och missionera bland lapparna. Frösö Trivialskolans energiske rektor Abraham Bång hade tänkt sig att man i det nybyggda skolhuset, byggt 1730, också skulle kunna undervisa lappska pojkar. De två rummen på övervåningen, där det ena var försett med eldstad, skulle kunna användas för det ändamålet. Eller som Bång uttryckt saken om de två rummen: "*såsom destinerade till en lappskola, efter jag, då den byggdes, hoppades, att ock öfverheten skulle en gång kasta sina nådiga ögon på de eländiga lapparne i Jämtland*". Så länge skolhuset fanns, kallades den övre våningen för "*Lappskolan*". Olika förslag prövades att ekonomiskt lösa lappskolefrågan. Det gällde både undervisningen, bostadsfrågorna och det årliga underhållet för eleverna. Problemen gick tyvärr inte att lösa förrän lappskolan i Föllinge kom till. Dock fick en del lappyng-

lingar undervisning på Frösön. Prosten Tideman i Rödön, som åren 1737-1742 var rektor skrev 1741 till domkapitlet att lappgossar bruka infinna sig vid skolan ”*af åstundan at få lära sina Christendoms stycken*”, men att de hade ganska litet att leva av. Därför hoppades Tideman att konsistoriet skulle kunna bidra. Domkapitlet svarade emellertid att en lappskola snart skulle inrättas i Föllinge, varför något bidrag inte kunde påräknas.

Undervisningen av samebarnen skedde på svenska trots att till exempel ABC-böcker fanns färdiga på samiska. Det sydsamiska språket var först att tryckas. Dagens dialekter är oftast talspråk och alltså svåra att överföra till skriftspråk, eftersom de ljud som finns i dialekten, inte stämmer överens med ljuden i svenskan. Så förhöll det sig också med samiskan, när den skulle överföras till skrift. Pastor Sebrelius ansåg att samerna inte behärskade svenskan. Det troliga är att han hade alldeles rätt. Den svenska samerna hade praktisk användning av var vid marknaderna, där de skulle göra affärer med svenskar. Två gånger om året hade man marknad i Ström. Där sålde lapparna skinnvaror, renkött, renhudar, ostar, muddar, stövlar, skor, handskar, fisk m.m. De behövde köpa till exempel salt, tobak, mjöl, kläde, hampa, vadmal, kittlar, grytor, silverskedar, bälten, ringar, krut, bly, bössor, svavel, tenn och åtskilligt annat. Den svenska lapparna behövde kunna, och den samiska svenskarna behövde blev en blandning av de båda språken och en ganska svårförståelig rotväliska. Även om de elever som kommit till skolan i Föllinge kunde mer än så, så var språkfrågan säkerligen besvärlig. Att mer på djupet förstå den undervisning i kristendom, som skolmästaren meddelade var förmodligen inte lätt. Däremot kunde eleverna lära sig mycket utantill.

När man läser vilka eleverna var, upptäcker man ingen med samiskt namn. Prästerna gav dem namn efter svensk modell. Inga ”hedniska” namn accepterades. Pehr Högström, som gjorde en beskrivning över Sveriges lappmarker 1747, skriver att, om ett barn blir sjukt, byter man bort det svenska dopnamnet mot ett samiskt. Namnet tvättas bort med ett spad kokat av albark. Även när

de ger sina hundar namn tvättas de med ett likadant spad. De samiska namnen "ärvdes" efter någon vördad förfader.

Eleverna i lappskolorna försörjdes av staten. De fick både mat, husrum, kläder och undervisning och eventuella läroböcker gratis. Ändå var det inte alltid lätt att få några barn till skolorna. Föräldrarna ville inte gärna släppa dem ifrån sig till en värld, som var dem främmande. Precis som alla föräldrar älskade de sina barn och ville beskydda dem mot allt ont. Det var inte alltid de hade goda erfarenheter av svenskarna.

Läsåret började i mitten av januari. Sedan pågick undervisningen oavbrutet med 6 veckors uppehåll "i högsta sommaren". Strax före jul blev det också en kort ledighet för att förbereda examensförhåret. Skoltiden skulle normalt vara två år med intagning av tre elever varje år, så att klassens elevtal alltid var sex. Under de två åren var det inte meningen att eleverna skulle åka hem. Då var risken stor att de blev stannande kvar hemma. Undervisningen startade kl 6 på morgonen med 6-7 timmars arbete, men onsdag och lördag eftermiddag var alla lediga från själva skolarbetet. På ledig tid hade de läxläsning och fick hjälpa till med diverse arbetsuppgifter, t ex att hugga och bära in ved. På sommaren fanns åtskilliga arbetsuppgifter i jordbruket och då kunde de till och med få betalt. Risken för rymning fanns förstås alltid, och visst inträffade emellanåt att någon elev försvann. Mat serverades tre gånger per dag. Det var skolmästarens lilla torp som levererade mjölken och råvarorna till brödet och gröten. Ibland fick man också kött. Kött var den mat man vant sig vid där hemma, där renen var köttproducenten.

De elever som var duktigast och dessutom villiga skulle, sedan de slutat skolan, anställas som kateketer. Deras uppdrag skulle bli att resa omkring bland lappfamiljerna och undervisa om den kristna religionen och försöka att lära barnen och även vuxna att läsa. I Norge hade kateketer funnits långt innan motsvarande anordningar utvecklats i Sverige.

Bild 11. Lappbarn från Oviksfjällen i Jämtland. Fotograf Nils Thomasson. Fjällgårdsarkivet, Föreningsarkivet i Jämtlands län, Östersund.

Den 5 och 6 juli 1750 var högtidliga dagar i Föllinge. Då kom nämligen superintendenten Olaus Kiörning på visitation. Han var en utomordentligt energisk och nitisk man, som just det året visiterade nästan hela Jämtland. Man kan nog föreställa sig att innevånarna i Föllinge var särskilt måna om att framstå i så positiv dager som möjligt. Lappskolan var ju ganska ny och hela Föllinge var dessutom en ny egen församling, frigjord från Lit. Det kan vara av intresse att få reda på hur besöket gestaltade sig och vad superintendenten hade att anföra om tillståndet. Den femte juli visiterade han i kyrkan.

Biskopen, vi kan kalla honom det, även om han inte titulerades så förrän 1772, installerade Olof Sebrelius i sitt ämbete i enlighet med de vanliga ceremonierna. Precis som vid alla biskopsvisitationer förhördes församlingen, utom av biskopen, även av kyrkoherden Olof Sebrelius, skolmästaren Birger Cederberg och kyrkoherden i Rödön Henning Tideman. Förhöret gick ganska bra bland de vanliga föllingeborna. Bland lapparna, som var fåtaligt representerade, var det så och så med läskunnigheten. Beträffande lappkvinnorna sägs i protokollet: *"Några flera lappqwinnfolk woro wäl til städes: men kunde icke göra det ringaste besked för sig uti en enda fråga; hwarwid berättades at det är swårt med dem: när de blifwit gamla är nästan omöjligt, at intrycka något Guds ord för dem."* Biskopen vände sig under visitationen särskilt till lapparna. De flesta kunde förstå och tala svenska, utom några av lapparna från Ström. Han betonade den nåd som höga vederbörande hade visat dem, när de nu hade en egen själasörjare, så att de kunde få lära sig, hur de skulle kunna bli saliga. Skolmästaren betalades helt och hållet av Konungen, medan bönderna med stort besvär själva måste lära sina barn att läsa och skriva. Om de skulle gå i skola, skulle de skickas till trivialskolan på Frösön, medan lapparnas barn få lära sig salighetens väg i Föllinge. Dessutom få de kläder och föda för intet.

Biskopen hade ju besökt och visiterat de flesta kyrkorna i länet, och visitationsprotokollen var uppbyggda efter samma mall, visser-

ligen innehållsmässigt olika, men ändå till stor del liknande. Visitationen i Föllinge kyrka skilde sig från de andra, genom att den till stor del vände sig till samerna. Att samerna var dåligt representerade har han tidigare konstaterat, men en viss förståelse för detta redovisas i den femte paragrafen, där han antecknar att han fått reda på att de blivit hindrade, därför att fjällfloden kommit ovanligt sent, så sent att den pågick i början av juli.

Att klimatet och möjligheterna till odling inte var det bästa, kommer fram när han varnade för brännvinsbrännande och supande, inte därför att det var skadligt, utan därför att där var så frostlänt och jorden var så svag att man inte hade råd att använda säden till brännande av brännvin. Potatisen hade då ännu inte kommit till Föllinge. Predikan skulle hållas varje söndag även då kyrkoherden var på resa till lapparna i fjällen. Då skulle skolmästaren vikariera.

Eftersom de föllingebor som inte kom till kyrkan, och som inte hade godtagbara skäl att vara frånvarande, fick böta, undrade kyrkoherden om inte samma regel skulle gälla även lapparna. De pengar som då skulle inflyta skulle kunna användas till att bygga ett kapell i Håkafot i Ström. Biskopen kände sig inte säker på vad han skulle svara på denna förfrågan. Han lovade att han skulle höra sig för med konsistoriet. Han förstod säkerligen att man inte kunde begära att lapparna skulle ha möjligheter att komma lika ofta som bönderna i Föllinge. Avstånden inom Föllinge lappmark var naturligtvis ett problem och många platser kom i framtiden att diskuteras för ett kapellbygge, som skulle underlätta både för präst och innevånare att besöka gudstjänsterna. Fattigpengarna hade använts endast till kläder åt den gamla pigan Elsa Olsdotter. De pengar som fanns kvar i kassan föreslogs att användas till det planerade kapellet i Håkafot.

De lapska skolgossarna sades driva omkring på söndagseftermiddagarna, enligt klagomål från folket i bygden. Hos bönderna tjänade en del lappigor, som inte gick i skolan, vilket visar att en del av den samiska befolkningen tog tjänst hos bönderna. För sitt arbete fick de bland annat litet starka drycker, som de bjöd skol-

gossarna på. Det var naturligtvis olämpligt, och man frågade biskopen hur man skulle förfara, och vilket straff man skulle ta till. Biskopen, som sällan eller aldrig brukade vara svarslös, visste inte heller nu vad han skulle svara. Det här var helt nya problem. Också nu lovade han att han skulle rådgöra med konsistoriet.

Superintendenten Olaus Kiörning var en mycket kunnig och synnerligen bestämd man. Han hade varit aktiv vid bildande av Föllinge lappförsamling. Men när han första gången kom dit och ställdes inför frågor han aldrig tidigare kommit i kontakt med, blev han osäker hur problemen skulle lösas. I slutet av visitationen kom han in på det största problemet. Det gällde vilken nytta kateketerna skulle kunna göra i ett så vidsträckt område, där familjerna ständigt flyttade. Det fanns ju förordning om hur man skulle göra med människor som drev omkring i landet utan fast bostad. Därför undrade de närvarande prästerna om man inte kunde få hjälp av ett antal länsmän, när det gällde att få grepp om lapparna.

Offerdalslapparna tycks ha varit i särskilt stort behov av undervisning. Det sades beträffande dem att de *"ifrån gammalt varit och ännu äro de wanartigaste och gensträfwigaste"*. Ett problem som man befارade skulle uppstå för kateketerna, kan man utläsa ur följande mening ur protokollet: *"När Catecheten kommer i kåtorna at informera, böra de wid hwarandra liggandes hushållen icke få, efter eget sielfwåld skingras, utan blifwa tillhopa en tid at han kan göra något gagn"*.

Den senare delen av överläggningarna skedde "privatim" med pastor. Vad som då avhandlades finns det naturligtvis inga skriftliga bevis på, men förmodligen var det åtskilliga problem, som inte ansågs behöva dras fram inför offentligheten.

Den 6 juli 1750, dagen efter visitationen i kyrkan, visiterade biskopen och de övriga skolan i Föllinge. En liten inblick i skolan får man genom att studera protokollet. Två lappojkar hade redan slutat skolan. De hette Anders Torkelsson och Olof Jonsson Munsell. Den senare arbetade som kateket hos en same, som hette Tho-

mas Nilsson. Han hade lyckats lära sina elever att skriva något. Han beklagde sig emellertid över att där han varit ville de tvinga honom att arbeta för maten. Olof Jonsson Munsell var 20 år gammal.

Anders Torkelsson Stenfelt var också kateket. Han hade fått i uppdrag att undervisa barnen i vissa hushåll som anvisats honom i Offerdals, Hammerdals och Ströms fjäll. Som lön skulle han få 10 daler silvermynt medan Olof skulle få 20 daler. Orsaken till att Olof Munsell fick dubbelt så hög lön som Anders framgår inte av protokollet.

Lars Jonsson, 20 år gammal, hade lämnat skolan under vintern för renarnas skull, eftersom han inte hade några föräldrar. Han kunde läsa litet men inte skriva. Han blev då återkallad för att lära sig skriva. Han skulle också lära ut att läsa och skriva på de ställen, som pastor pekade ut. För sitt arbete skulle han få någon belöning.

Förhör hölls med de elever som var kvar vid skolan. Jöns Larsson Quickberg från Hammerdals fjäll, var 14 år gammal och antagen i skolan den 12 november 1749. Han stavade rätt och redigt och läste rent i psalmboken och kunde utantill Luthers Catekes och hade börjat lära sig Svebilii förklaring. Han stannade redigt vid punkterna vid läsningen. Han var dessutom ”*sedig*” och beskedlig. Han skulle också övas att svara med egna ord på kristendomsfrågorna. Det var en duktig pojke, som skulle bli kateket. Fadern var lappmannen Lars Jönsson, som födde sig och sin familj, hustru och tre barn, med metkrok. Det anmärks också i protokollet att familjen omnämns av doktor Johan Otto Hagström i en tidning.

Ytterligare elever var kvar i skolan, nämligen:

Clemet Larsson, antagen den 4 december 1749, 18 år.

Olof Andersson Dalberg, antagen 30 januari 1750, 20 år.

Clemet Clemetsson Warrin, antagen 1 mars 1750, 18 år.

Alla bedömdes kunna bli kateketer.

Som synes var det inga små lappgossar som gick i skola hos skolmästaren Birger Cederberg, och de hade blivit antagna i skolan vid olika tidpunkter. Alla fyra kvarvarande pojkar fick dela på en

psalmbok. Därför borde psalmböcker inköpas, så att de fick var sin.

När biskopen undrade vad de gjorde under sina lovdagar, svarades att de under 2-3 veckor brukade hjälpa pastor med slåttern. Det står ingenting om att skolmästaren fick någon hjälp. Nu tyckte biskopen att det skulle vara hälsosamt för eleverna att hjälpa till med vedhuggning och vedbärning.

Man undrade också om någon av pojkarna som ju egentligen var vuxna män hade burit sig illa åt. Ja, Olof Andersson hade en söndagsafton supit i gårdarna. Han "*tilltalades och varnades*".

Skolmästaren bedömdes vara mycket flitig både när det gällde undervisningen och att hjälpa pastorn med predikningar. Han reste också omkring i fjällen. Han hade rest till Lierne i Norge och skulle också resa till Ovikens lappar under det att pastor var borta och skötte sin hälsa med brunnsdrickning. Han förklarade också att han kunde tänka sig ta emot fler elever. Det skulle behövas om tillräckligt med kateketer skulle kunna utbildas för att täcka det väldiga området. En svårighet för honom var att kunna försörja sig och sin familj, och han föreslog att han skulle få disponera någon spannmål från kyrkhärbergerna i Aspås, Häggenås och Föllinge. Den spannmålen var förbehållen kronan. Han var villig att betala enligt gångbart pris. Cederberg drev ju jordbruk på sitt lilla torp med lika stor energi som när det gällde undervisningen både i skolan och under resorna ute i fjällen. Det kunde vara svårt för honom att "*på denna avlägsna ort*" få köpa det han behövde.

Det lilla torpet kunde när det köptes år 1750 föda en ko, men redan efter några år kunde det föda 10-12 kor, 2-3 hästar, getter och får. Utsädet, som från början var $\frac{3}{4}$ tunna blev $2\frac{1}{2}$ tunnors årligt utsäde. Han berättade senare att han slitit hårt för att ta upp all sten för att åstadkomma mer åkermark. Han odlade också upp skogsmark från "*ris och rot*" så att han ägde 14 foderlador i skogen. Han hade också satt upp en "*fyrknytt*" stuga, ett fähus med foderbod, grävt brunn och gjort åtskilliga reparationer. Den småländske skolmästaren var en beundrandsvärd man väl värd att få ge

Bild 12. Kyrkoherden med några församlingsmedlemmar.
Fjällgårdsarkivet, Föreningsarkivet i Jämtlands län, Östersund.

namn åt den skola i nuvarande Föllinge, som heter Cederbergsskolan.

Fyra år efter biskopsvisitationen, 1754, var elevantalet detsamma, nämligen sex, men de äldre var mer uppblandade med yngre. Bland de sex ingick detta år också en flicka. Hennes namn var Kerstin Clemetsdotter och hon kom från Härjedalen. Hon var ungefär 13 år gammal och hade intagits i skolan den 20 mars 1754. Om henne sägs att hon läste bättre utantill än innantill och att hon inte stavade särskilt bra. Annars ansågs hon läraktig. Året innan hade en annan flicka intagits. Hennes namn var Regina Jönsdotter, men hon måste sluta skolan, eftersom hennes far tidigare hade lovat henne till tjänst hos en husbonde. Utan att meddela denne hade hon antagits till skolan. Nu ville husbonden att hon skulle komma till honom enligt avtalet. Skolan hade fått vederbörligt tillstånd att antaga flickor. Man tänkte på att flickorna blev mammor, som skulle komma att vara hos sina barn. Då skulle hon kunna lära dem att läsa och skriva och undervisa dem i kristendom och sprida den kunskap hon fått under skoltiden.

Thomas Mattsson från Ströms fjäll var 17 år. Han var duktig både att stava och läsa. Han kunde dessutom både Luthers och Swebilii katekes samt även Athanasii Symbolum.

Jon Nilsson var 13 år precis som Kerstin Clemetsdotter. Han var lika duktig som Thomas Mattsson. Detsamma kan man säga om 14-åriga Nils Thomasson. Om Anders Andersson från Hammerdals fjäll sägs att han var en "*qwick och läraktig gässe*". Han var yngst i klassen, endast 10 år. Äldst i klassen var Fredric Torkelsson från Kalls fjäll. Han var 25 år och ungefär lika duktig som lille Anders. Han var flitig och "*beskedlig*" men hade svårt att tala eftersom han stammade.

Strax efter jul, den 27 december 1754, hölls särskilt förhör med de få lappar, som kommit tillstädes. Ännu färre trodde pastor skulle ha kommit om inte "*odiuren*" och deras renars bete hade tvingat dem att flytta till trakten. Pastor Sebrelius hade lagt visitationen till den stora högtiden för att fler skulle kunna infinna sig. Med Guds

ord ville man ”*mätta deras fattiga Sielar*” men också låta dem smaka julkosten. Förhöret gick dåligt. De flesta kunde inte svara ens på de enklaste frågorna. Den bästa av dem alla var Nils Flink från Ansätten. Det var inte underligt eftersom han tidigare gått i lappskolan i Föllinge och en tid tjänstgjort som kateket. Han var emellertid känd för ett lägersmål, som skett under äktenskapslöfte. Eftersom kvinnan tillhörde en förmögen lappsläkt ville de anhöriga inte gå med på något äktenskap. Protokollet avslutas med att omtala alla varningar, straff och förmaningar man meddelat. Nu får man ”*allenast slutligen önska, at Gud sig öfwer thetta wrånga släktet nådeligen förbarma wille. På det icke allenast Guds nåd i Himmelen, utan ock Höga Öfwerhetens och hela Fäderneslandets omsorg och omkåstnad på jorden ej måtte förgäves uppå them använd blifwa! O, tu arma Juda Släkt!*”

Det var ibland stora svårigheter för kateketerna att åstadkomma ett gott resultat. Nils Jonsson redogjorde 1759 för att han undervisat 10 barn, bland annat två flickor, som varit duktiga. Men vintern 1760 var det så mycket snö, att lapparna ständigt måste flytta för svårigheterna med renbetet, varför han inte kunnat uträtta någonting.

Dragonen Johan Gröndal hade åtagit sig att fungera som kateket i Offerdals fjäll i Pål Anderssons ställe. Orsaken till att han ville bli kateket var att han skulle vilja bli länsman. Han hoppades att han skulle kunna skaffa sig meriter, så att han skulle kunna ifrågakomma den dag en tjänst blev ledig. Han undrade också om inte svenskfödda kateketer vore tillförlitligare än de lappska. I norra Sverige hade man längre fram i tiden svenskar, vilket Anders Fjellner, som själv var lapp och missionär, ogillade eftersom kortspel och brännvinsmissbruk förekom bland dem. Fjellner ansåg att kateketerna skulle vara lappar. Gröndal tröttnade ganska snart och efterträddes av en samisk kateket.

Ett annat problem var svårigheterna för pastor att träffa de samer, som bodde vid riksgränsen i Åre och Kall. De flyttade hit och

dit över gränsen och under de 13 års tid han fram till 1760 hade rest dit, hade han aldrig lyckats träffa dem alla. Han ansåg att man skulle "*bringa dessa flyktiga lappar til lydno under Svensk disciplin och ordning*".

Pastor Sebrelius ansåg också att en kyrka eller ett kapell samt begravningsplats borde anordnas på lämpligt ställe inte bara för lappbefolkningen utan även för nybyggare. Fem norska nybyggare hade slagit sig ner på svenskt område. Med tiden byggdes också små kapell t ex i Brandskogsnäset, Frostviken och Gruvuln.

Hälsotillståndet bland samerna var gott, speciellt bland dem som levde friluftsliv med renskötsel. Men vid visitationen den 7 november 1753 skrevs i protokollet att ingenting var att anmärka på informationen, särskilt med hänsyn till att de flesta varit sjuka i kopporna. En extra utgift drabbade skolan det året eftersom sängkläderna till större delen blivit fördärvade på grund av sjukdomen och nya måste anskaffas. En av pojkarna, som var 8 år gammal, dog i kopporna. Han hade innan han dog kunnat ABC-boken och Luthers katekes. Kopporna var en synnerligen smittsam sjukdom, och många av de dödsfall, som finns registrerade i dödboken från Föllinge under mitten av 1700-talet, har kopporna som orsak. Även prästens och skolmästarens familjer drabbades.

Som en sorts belöning till de präster, som tjänstgjort under några år i lappskolorna skulle de erbjudas andra och bättre tjänster. Detta var förslag både från prosten Klefberg i Rödön och superintenden Kiörning i Härnösand. Utan den moroten skulle det vara svårt att erhålla bra och kunniga personer till lappskolorna. Kyrkoherde Sebrelius blev erbjuden en tjänst i södra Sverige, som han tackade nej till. Han sökte långt senare kyrkoherdetjänsten i Gudmundrå. Den fick han och den 27 oktober 1762 flyttade han dit efter 16 års strävsamt arbete i Föllinge. Hans efterträdare på prästtjänsten blev arbetskamraten Birger Cederberg, som flyttade in i prästgården. Där stannade han endast ett år och flyttade sedan till Skåne. Där förlorade Föllinge och lappskolan två synnerligen energiska och

strävsamma män.

Den nya kyrkoherden Erik Ångman blev både pastor och skolmästare. Sin första sammankomst med samerna hade han i februari 1763. Han undervisade då 41 personer i kristendom. Under många år hade prästen samlat sitt folk under marknaden i Ström. Det var lämpligt att slå ihop de två ärendena, både handeln och undervisningen, både det världsliga och det andliga.

Annars gick arbetet i lappskolan sin gilla gång under ledning av församlingens präster. Varje år ökade antalet flickor, och kateketerna åkte omkring bland lappallmogen och uträttade sitt värv. De centrala myndigheterna blev emellertid med åren allt mer tveksamma om organisationen med lappskolorna verkligen var den bästa, om de pengar, som satsats gav tillräckligt stor utdelning, och 1822 upphörde lappskolan i Föllinge.

Bild 13. Evangelisterna Nils Jonasson och Jonas Fjällgren(?).
Fjällgårdsarkivet, Föreningsarkivet i Jämtlands län, Östersund.

VITA LAPPONICA

Okända sockenlappar i Lapp-Nils släkt

Ville Roempke

I persongalleriet för 1700- och 1800-talens jämtländska allmoge ingick också sockenlappen. Särskilt i Storsjöbygden utgjorde han ett samtidigt både välbekant och främmande inslag, när han som en i raden av hantverkare gick runt i gårdarna och utförde sina sysslor; i hans fall rörde det sig om hästslakt, hudavdragning, avpälning och kastrering.

Minnet av honom har dröjt sig kvar i vår tid, vilket bland annat framgår av ett litet men intressant material i läns museets etnologiska arkiv. Här framskymtar den blandning av respekt och förakt som byborna kände - att den till största delen bottnade i deras egna fördomar mot hästkött, tycks inte ha slagit dem. I kyrkan fick han sitta i bakersta bänken med sin familj. Han skulle även ha av bröllopsmaten; det var kutym. Hundarna skydde honom på goda grunder. Han hölls för att vara trollkunnig.

Vill vi veta mer om sockenlappen, får vi gå tvärs över gräsplanen till landsarkivet; här finns källmaterialet. Det är avfattat på kyrkoböckernas och sockenstämmoprotokollens nyktrare prosa, men är för den skull inte mindre intressant, vilket den här artikeln vill visa. Förvisso handlar den inte om "sockenlappen vem som helst" utan om Lapp-Nils förfäder med flera okända släktingar på farssidan. Lapp-Nils var en av landets mest omtalade fiolspelmän. Han verkade vid mitten av 1800-talet i Jämtland. Efter sin död blev han föremål för en mängd sägenartade berättelser, innan han av vår tid upphöjdes till en symbol och en samlande gestalt för

landskapets folkmusik och folkkulturen i största allmänhet. Det viktiga i detta sammanhang är att han själv utgör ett bevis för att sockenlappen inte var så socialt degraderad som folkminnesarkivens meddelare velat påskina.

Farfars farmor

Ibland kan uppteckningarnas och kyrkböckernas små notiser få en att studsa. Prästen har broderat aldrig så lite utöver de obligatoriska personuppgifterna och genast väcks associationsförmågan till liv och orden talar till oss över århundradena.

Som här ett exempel (något redigerat för läsbarhetens skull):
”den 6 Jan begrovs sockenlappen Nils Jonssons moder, nomine Marin Nilsson vid västra kyrkogaveln, som frös ihjäl på vägen vid Föllinge en och en halv mil ifrån Husås byalag i Västeråsen på Hårka älv, natten mot den 26 Dec 1750. Varit en gång gift. Vita fuit Lapponica till 70 år. Testamente 16 öre silvermynt.”

Noteringen hittar vi i en död- och begravningsbok för Häggenås församling. Här möter vi 70-åriga Marin Nilsson, som på väg till Föllinge frös ihjäl på Hårkans is. Det var natten mot annandagen 1750, när kylan övermannade henne. Kanske var hon dåligt klädd eller var kroppskrafterna nedsatta. Man fann henne och hon fraktades hem och begravdes vid västra kyrkogaveln.

Vad berättar anteckningarna i dödboken om Marin Nilsson och den tid hon levde i? Vi får först och främst veta att det fanns sockenlappar i Häggenås 1750. Ordet sockenlapp påträffas första gången i Sverige i död- och begravningsbok för Bergs församling i södra Jämtland 1731. Att Marin var på väg till Föllinge under julhelgen hänger säkerligen samman med att Föllinge kyrka sedan fyra år tillbaka tjänat som jämtlandssamernas mötesplats. Vi får dessutom veta att Marin Nilsson inte var helt utblottad utan hade medel att skänka till kyrkan efter sin död.

Varifrån kom då denna Marin, sannolikt Lapp-Nils farfars far-

mor, född år 1680 om uppgifterna i dödboken stämmer? Kom hon från norra Jämtland, och därmed från jämtlandssamernas gamla fäste Frostviksfjällen, eller kom hon söderifrån? Det finns forskare (Ingvar Svanberg), som menar att sockenlapparna rekryterades bland nomadiserande skogssamer, som mot slutet av 1600-talet fanns i Mellansverige så långt söderut som i Uppland och Västmanland. Dessa bofastgjordes runt 1730, då de fick ge upp renskötseln för att istället sockenvis upptas som hästslaktare och hudavtäckare.

Enligt en annan åsikt skulle deras ursprung lika gärna kunna sökas bland den inhemska fjällallmogen som vid denna tid fanns spridd i socknarna även nedanför fjällkedjan. Exempelvis hävdar en meddelare i Åre (ÖMEA; Östersunds museums etnologiska arkiv) att sockenlappar fanns i Åre redan på 1670-talet. I Offerdals första kyrkobok finns också, när han begravdes 1644, en Erich Andersen ”*som folck kallar hest-finden*”, alltså hästsamen. Uppgifterna talar för att sysslan redan fanns, men däremot inte titeln sockenlapp.

Nå, det här kan inte exemplet med Marin Nilsson ge svar på, men vi har all anledning att fortsätta sökandet i Häggenås och grannförsamlingarnas kyrkoböcker.

Farfars fars familj

Drygt ett år senare dör Marins son, sockenlappen, och fick samma vilorum och en likartad passus i dödboken: ”*25 April begrovs sockenlappen Nils Jonsson framför västra kyrkogaveln. Varit gift i 17 år, haft 8 barn därav 2 söner och 2 döttrar leva, dog den 19 ejusdem vesperi klockan 7 efter 6 dygns håll och styng. Vita lapponica 40 år.*”

Bild 14. Bergs siste sockenlapp, Mårten Jonsson Häll (1840-1917) var ett kusinbarn till den kände jämtspelmannen Lapp-Nils. Hustrun hette Sofia och var dotter till den likaledes berömda folkdoktorn och spåkvinnan Lapp-Maria i Berg. Bilden från omkring 1910 finns i Jämtlands läns museum.

Ejusdem betyder "samma månad", vesperi "på kvällen", håll och styng var vad vi kallar lunginflammation. Inte särskilt hälsosamma livsbetingelser som det verkar; halva barnaskaran uppnådde ej vuxen ålder och fadern dör som 40-åring. Tre av de fyra barn som var i livet i april 1752, har jag kunnat följa, samt modern som via Lit kom till Hallen-Marby och gifte sig med sockenlappen där. Det var i dennes andra gifte. Orden i vigselboken lyder: "*den 21 April vigdes Sochnelappen Anders Jonsson med Lappänkan Karin Jonsdotter ifrån Liths församling som beskedligen sig uppförde*".

Det sista kan inte sägas om maken, och i det fallet var prästen inte nådig. Dödbokens eftermäle: "*3 ggr gift, widt beryktad för oordentlig lefnad.*"

Äldste sonen till Nils Jonsson i Häggenås - Jon Nilsson, Lapp-Nils farfar - kom till Aspås som sockenlapp. Näst äldste sonen, Nils, blev sockenlapp i Lit efter att först ha varit dräng i Handog och därefter tjänat i Föllinge och Ström. Hans hustru, Ingri Andersdotter troligtvis från Offerdal, dog märkligt nog under samma omständigheter som Marin Nilsson ovan (notisen har jag hittat i Lits hembygdsförenings skriftserie 3-4): "*Den 1 maj 1798 begrovs hustrun till en sockenlapp hemma i Högbyn, Lit, Ingri Andersdotter. 'Hon skulle gå hem från Hökbäck natten mot Långfredagen. Tunt klädd råkade hon ut för svårt yrväder på älven och kom ej längre än inemot Mörkräddkvarnen, där hon i stranden återfanns död den 24 april, 54 år gammal.'*"

Vad hade hon i Hökbäck att göra på skärtorsdagen, kan man undra, byn var ju något av socknens gräddhylla. Efter hustruns död gifte Nils om sig. Han flyttade till Sundsjö och blev sockenlapp där.

Vilka var sockenlapparna?

Innan vi fortsätter med den tredje i syskonskaran - mellansystemen Maria - måste vi stanna upp och fråga oss vilka människor vi har

att göra med. Svaret ger lite mer kött på benen samtidigt som vi bättre kan förstå vidden av den kortfattade notisen om henne. Alltså, vilka var sockenlapparna?

Som redan antytts, från 1731 och cirka 150 år framåt, hittar vi ordet sockenlapp i kyrkoböckerna. Härmed menades en person som var socknen behjälplig främst med hästslakt. Uppdraget reglerades ofta i kontrakt, i folkmun kallade gällarkontrakt, som då återfinns bland sockenstämmoprotokollen. Kontant ersättning utgick vid varje förrättning och i regel uppläts en stuga eller plats för en "lappkoja" på byallmanningen. Sysslan gav sockenlappen en utkomst, och kanske den flitige rentav kunde uppnå ett visst välstånd.

Så här beskriver Johan Otto Hagström några av sockenlappens sysslor i sin *Jemtlands oeconomiska beskrifning* från sommaren 1749: "*Komma vid ett dödt kreatur hålles för ganska näsligit; om en häst, hund, kor, får, get, eller kalf dör, så är man ej i stånd at förmå sin dräng eller piga, at taga huden utaf kreaturet. Sokenlappen måste då fram, at förrätta sysslan. Uti hvarje soken är en lapp, som, jemte denna förrättning, pläga utskära kattor och hundar, för betalning, efter överenskommelse.*"

Redan ett hastigt studium av Jämtlands sockenlappar - jag har hittat dem i knappt hälften av socknarna, där de fanns under kortare eller längre perioder - ger vid handen att många var nära besläktade. Tjänsten övertogs ofta av en son eller måg. Man gifte sig inom den egna gruppen och sammanhållningen var stark. Sammantaget får vi bilden av ett litet och ganska rörligt hantverksskrå, som genom släktskapsband var tätt sammanlänkat. Hästslakten gav dem visserligen ett levebröd, men också en låg social status. I Sverige betraktades hästen som oren. Slakten var förenad med "*rackarskam*".

Nils, ”oäkta”

Därmed tillbaka till lappigan Maria, en yngre syster till Lapp-Nils farfar.

Hon föddes i Häggenås 1746 och kom förmodligen till Lit med mor, syster och de bägge bröderna vid faderns död 1752. Hon bodde i Högbyn med brodern Nils och hans familj när hon dog 1796, fyra dagar före sin 50-årsdag. Hon hade då sonen Nils, som hon hade satt till världen drygt 40 år gammal. Kan vi fatta vidden av notisen i födelseboken? ”*Nils oäkta. Född den 4 februari. Föräldrar Lapp Pigan Maria Nilsson i Högbyn och fadren skraddaren krymplingen Salomon Forssberg.*”

Kommentarer känns överflödiga. Salomon Forssbergs lyte hade inte bara gjort honom till skraddare, det hade också diskriminerat honom bland bygdens kvinnor. Istället hade han ett förhållande med sockenlappens syster. Han fick barn med henne och erkände faderskapet. Jag har även funnit exempel på det omvända, nämligen att en sockenlapp och en svensk allmogekvinna förenats. Sålunda hade sockenlappen i Hammerdal, Lars Nilsson, ett barn med Pål Melldahls smedsänka Sigrid Svensdotter.

Farbröderna

Sakta närmar vi oss Lapp-Nils.

Hans farfar, Jon Nilsson, kom som sagt till Aspås efter att först ha tjänat dräng hos sockenlappen i Rödön, under vilken tid han även gifte sig med Gunilla Larsdotter från Föllinge och fick en dotter, som föddes i Bäverfjället och nöddöptes av kateketen.

Men nu till Aspås och de av barnen som klarade livhanken från den för tiden vanliga spädbarnsdöden. Jon och Gunilla fick fyra söner, födda som det står i ”*Aspås lappkoja*”, förutom Lapp-Nils far Jonas, Lars, Nils och Josef. Dessa var hans farbröder och

närmaste släkt. Vad som skrevs om dem, ägde rimligtvis en viss giltighet även för hans eget vidkommande.

Ta exempelvis Lars. Han övertog sockenlappsyslan efter fadern 1787, 22 år gammal. Han blev 35 år och dog kort efter en av döttrarna och tätt följd av sin hustru. Så när som på två döttrar utplånades familjen runt sekelskiftet 1800. Då uppsökte en av döttrarna en farbror i Hälsingland, dit vi strax ska följa henne. Men först dödbokens ord om fadern: *"Maj den 25 och den 2 juni (1800) begravdes detta barnets fader, sockenlappen Lars Jonsson, född i Aspås och Storgården 1776 den 30 mars av sockenlappen Jon Nilsson med hustru Gunilla Larsdotter, vilka lät honom lära vackert läsa, och genom egen flit lärde han sig skriva. Gift 1791 den 10/4 med Lappigan Sigrid Pehrsson från Alsen. Haft 1 son 3 döttrar. En dotter död nämligen den näst förut tecknade. Fadern var ärlig ... stilla, och så ibland sitt släkte ovanligt nykter, att han inte smakade brännvin. Sjuklig från barndomen, men tålig: väl kunnig i Guds ord: kristligt beredd. Sjukdom: Lungsot. Ålder: 35 år och 2 månader."*

Lapp-Nils föddes fyra år senare och kom aldrig att träffa farbror Lars, men dennes andliga utrustning fick han säkert med sig i bagaget, däribland läs- och skrivkunnigheten; hans äldre halv-syster Gunilla hade gått i Föllinge lappskola med goda vitsord. Att hans uppväxt var präglad av religiositet, vet vi också, samt även att han var måttlig med brännvinet.

Lapp-Nils, som i likhet med farfars far i Häggenås bar namnet Nils Jonsson, kom att göra en betydande klassresa. Från att tillsammans med modern ha varit sockenlapp i Hallen, övertog han ett nybygge i Hållan, Offerdal. Detta odlade han upp, sålde och köpte ett bättre arronderat torp i grannbyn Öhnet. Jämsides var han brölloppsspelman, fiollärare och marknadsknalle. Han handlade med ost, skinn och renkött, möjligen också med hela djur. När hustrun Kerstin Clementsdotter dog 1885, 15 år efter maken, ägde hon en ko, fyra getter och åtta renar.

Till Hälsingland

Vi ska avsluta den här exposén över sockenlappar i Lapp-Nils anor med ett besök i Hälsingland.

Det finns uppgifter, bland annat i mantalslängderna, som bekräftar att Lapp-Nils i ungdomen tidvis vistades i det landskapet. I egenskap av spelman och marknadsknalle stötte han även senare i livet ihop med spelmännen där, vill traditionen göra gällande. Visst var sockenlapparna rörliga och hade ett nära samröre med varann bygderna emellan, men varför just Hälsingland? Jo, han hälsade på sin farbror, han träffade sina kusiner. Alla detaljer är inte kända, men så här mycket vågar jag berätta:

Lapp-Nils yngste farbror, Josef, född 1778 i Aspås, gifte sig med en kvinna från Tuna i Medelpad och kom till Ilsbo i Hälsingland, där han blev sockenlapp drygt tjugo år gammal. Familjen återfinns bland "*uthedesfolket*" i Sörbyn. Men han var inte bara sockenlapp, han var också lantvärnist och soldat med tillnamnet Häll. Detta bör förklaras.

Inför 1809 års krig behövdes en förstärkning av armén, varför det året innan hade tagits ut 30.000 man i åldrarna 18 till 25 år. Man kan tycka att Josef redan fallit för strecket, han var då 30 år, men i noteringen i flera på varandra följande husförhörslängder står "*Landtvärnist och Soldat*", senare "*afsk. landtvärnist och soldat*". Sockenlapp och soldat - kanske uppvisar denne Josef Jonsson Häll släktens märkligaste levnadsöde näst efter Lapp-Nils.

Hemma i Aspås hade hans far dött och även hans äldre bror Lars. Av de två övriga var Jonas sockenlapp i Hallen, Nils hade gift sig till Vattjom i Oviken. Några år inpå 1800-talet har han en av brorsdöttrarna från Aspås hos sig. När hans hustru dör äktar han en kvinna från närbelägna Hissmon hemma i Jämtland, Anna Andersdotter, född i Hissmo lappkoja i Rödön.

Efter Josef Jonsson tog sonen Jonas Josefsson vid som sockenlapp i Ilsbo. Knektnamnet Häll hänger kvar. Även Jonas tog hustru från Jämtland: Gunilla Mårtensdotter från Offerdals fjäll och Kalls

socken. De hade fem barn när maken dog. Bröstsjukdom och scharlakansfeber drabbade två av sönerna i vuxen ålder, 18 respektive 21 år gamla.

En syster hade dött som liten. När även modern dog 1877 stod de två kvarvarande pojkarna utan beskydd. Sockenlappsyrslan i Ilsbo var bortlagd varför de helt naturligt sökte sig till Jämtland, till släktens, moderns och farfaderns hemort. Den äldre av bröderna, Mårten till Berg. Den yngre, Josef, blev skriven i Ovikens lappby, men ertappades med stöld och dömdes till fyra månaders straffarbete varefter han återvände till Ilsbo.

Den sista sockenlappen

Vi har tagit ett stort kliv framåt i tiden och 1900-talet närmar sig med hast. Cirkeln sluter sig. Mårten Jonsson Häll gifte sig med dottern till den beryktade folkdoktor och spåkvinnan Lapp-Maria i Berg. Han blev Bergs och förmodligen landets siste sockenlapp.

Denne Lapp-Mårten, spelmannen Lapp-Nils kusinbarn, finns på flera fotografier i Jämtlands läns museum. Han finns även beskriven med skriftställaren Anders Backmans ord i dennes manuskript *Bygdelappar*, förvarat i Riksarkivet i Stockholm. Och för att nu bryta mot ordningen att endast citera kyrkoböckerna, låter vi Backman få sista ordet. Han tecknar nämligen bilden av en sockenlapp i sin rätta miljö, med kniven i högsta hugg: *"Sin tjänst såsom sockenlapp tog han däremot rätt allvarligt, var skicklig och t.o.m. smått nitisk. Nästan alltid gick han klädd i byxor som voro beslagna med garvskinn, och så snart han kom någonstädes och det var fråga om någon 'exekution' tog han alltid först upp slidkniven och vässade den mot byxskinn, därvid han liksom mum-sade på något gott och slickade sig om munnen, såsom om han varit mycket förtjust i sin sysselsättning ..."*

Och så vidare: *"Men såsom känd för sina hyss och för att han plögade dra roliga historier, drog han i synnerhet småpojkar, så*

att vart han kom nog samlades sådana för att begäpa honom. Men när han tyckte de blev nog många, plögade han hastigt dra kniven och börja stryka den över byxbenet, tuggande och slickande sig om munnen, vilket pojkarna med andlös spänning sågo på. Och när det var färdigt, blåste han med en vissling över eggen, gjorde en betecknande gest och sporde: 'Nå, vem var det nu bland eder det var fråga om?' Då pojkarna hals över huvud på dörren, tumlande över varandra. Och Märten visade sitt bredaste leende."

Vita Lapponica! Här har vi en levande beskrivning av folklivet runt sockenlappen: Visslingen över kniveggen, fiolen på lut. Nu har vi Lapp-Nils på näthinnan.

Bild 15. Här har den unge fotografen Nils Thomasson samlat makarna Sofia och Mårten Jonsson Häll med deras två skyddslingar i sin ateljé i Svedje, Myssjö. Fotot är från tidigt 1900-tal och finns i Jämtlands läns museum.

Dopnamn bland sydsamerna på 1700- och 1800-talet

Anders Løøv

Många tror att samerna bara bor längst i norr och glömmer att det också i Mellanskandinavien finns en betydande samisk befolkning med en lång historia. De kallas vanligtvis sydsamer. Sydsamerna skiljer sig på flera områden från de nordligare samegrupperna. De har många kulturella särdrag och ett eget språk. I historisk tid har de alltid varit en klar minoritet i förhållande till den nordiska befolkningen. Detta har fört till en helt speciell och annorlunda anpassning till storsamhället än längre norrut, där samerna fortfarande, på en del håll, utgör majoritetsbefolkningen.

Undersökningsområdet

Det sydsamiska bosättningsområdet är mycket stort, totalt ca 150.000 km². *Se karta 1*. För mig har det därför varit nödvändigt att avgränsa studierna till ett mindre område. Jag har hållit mig söder om gränsen mellan Trøndelag och Nordland och mellan Jämtland och Lappland. Avgränsningen sammanfaller med administrativa gränser, etablerade långt tillbaka i historien. Undersökningsområdets geografiska utsträckning framgår av *karta 2*. Syftet med studierna har varit att få svar på en enda fråga: Hur många var sydsamerna på 1700- och 1800-talet och var var de?

Studierna har baserats på en systematisk genomgång av olika serier med historiska källor. Av dessa har kyrkböckerna varit de viktigaste. Det centrala i studierna har varit de demografiska förhållandena. Det här med personnamn har blivit ett intressant sidospår. Men medan jag arbetat med namnen har det visat sig att även de kan ge värdefulla bidrag i studiet av de demografiska förhållandena. Vid ett tidigare tillfälle har jag exempelvis behandlat frågan om de dopnamn man finner i kyrkoböckerna kan säga något om den geografiska flyttningen.¹

På många håll innanför det vidsträckta samiska området träffar man på gränser som har fastställts av de makthavande. Det är gränser mellan olika stater och gränser mellan olika administrativa områden. Genom sydsamernas land går det flera sådana gränser. Detta har medfört att olika områden har fått olika administration, något som i sin tur har efterlämnat ett oenhetligt arkivmaterial. Ett annat förhållande är att det är två olika språk som har använts. Det språk som talats av dem som bott inom området har alltid haft sina olika dialekter, men skillnaderna var nog mindre tidigare än i dag. De som styrde och administrerade skrev emellertid två olika språk, danska och svenska. Detta är ett av många problem man möter när man försöker granska sydsamernas val av dopnamn, liksom också när man försöker följa de enskilda personerna både i tid och rum.

Som ett hel- och halvnomadiserande folk med renskötsel som näring har sydsamerna levt sitt liv inom vidsträckta områden. Ända till på slutet av 1800-talet företog de, tämligen ohindrade av olika gränser som existerade för majoritetsbefolkningen och de administrativa myndigheterna, långa flyttningar mellan olika områden. Det var bara naturen, renens betesbehov och årstidernas växlingar som styrde dessa flyttningar, inte olika gränser som dragits av andra för *deras* behov. Detta förde till att samerna hade kontakt med olika präster som av och till också skrev olika språk. För oss som arbetar med de skriftliga källorna har detta resulterat i att vi kan finna samma person omtalad med namn som i alla fall i skrift är tämligen

olika. *Per* och *Peder*, *Zitzel* och *Cecilia* kan nämnas som enkla exempel på detta.

De vanligaste mansnamnen

Först av allt kan man konstatera att samerna i området har valt bland ett mindre antal namn än den övriga befolkningen. Bakgrunden är en stark uppkallningstradition. Jag har inte försökt att utreda något om principerna för uppkallningen, men att far- och morföräldrarnas namn vanligtvis har valts är helt klart. Resultatet av detta, man kan nästan kalla det ett namntvång, är att antalet olika namn blir ganska begränsat och efterhand kanske minskar. Detta är en generell tendens i små befolkningsgrupper med äktenskap mellan nära släktingar.²

Jag har försökt att visa detta med ett diagram. Där ser man att nästan 60% av de samiska pojkarna under perioden 1701-1850 döptes med ett av de sju vanligaste namnen. Procentandelen gäller för hela undersökningsområdet. Om man ser på mindre områden kan man finna att mellan 80 och 90 % av de döpta får ett av de sju vanligaste namnen inom området.

Det här är ett förhållande som naturligtvis får konsekvenser. Inte minst för oss som i efterhand försöker att ta reda på vem som var vem o.s.v. I samtiden, då alla kände alla, och då man visste var olika personer hörde hemma, var det nog att omtala en person som exempelvis "*Nils lapp*", utan att man lade till patronymikon eller geografisk tillhörighet. Man visste vem det var. Men för oss, som tvåhundra år senare försöker samla upplysningar om enskilda personer inom ett större område, är det inte lika självklart vilken Nils det är fråga om.

Ett belysande exempel, som visar vilken förvirring användandet av så få olika namn lätt kan föra till, kan nämnas: Den 4 april 1756 döptes två gossebarn i Röros kyrka. Båda fick namnet *Tomas*. Bådas far hette inte bara *Nils*, men t.o.m. *Nils Thomasen*. Moderns namn

Bild 16. Märta Pålson, Oldfjällen, Offerdal med barn 1907. Fjällgårdsarkivet, Föreningsarkivet i Jämtlands län, Östersund.

nämns inte - ett inte helt ovanligt fenomen på 1700-talet - så, frågan är: vem är vem och hur skall man kunna skilja dem åt längre fram i källorna?

Diagrammet berättar om det totala antalet namn under en förhållandevis lång tidsperiod och inom ett tämligen stort geografiskt område. Man hade naturligtvis kunnat önska sig en mer ingående analys med tanke på ändringar över tid och olikheter mellan olika områden. Men här är det inte plats för detta. Jag kan i alla fall säga att andelen för de olika namnen verkar vara någorlunda stabil och att man finner geografiska tyngdpunkter för några av namnen. I artikeln nämnd i *not 1* har jag behandlat detta mer ingående.

De vanligaste kvinnonamnen

Om kvinnonamnen vågar jag inte säga så mycket. Vid bearbetningen av materialet blir man ställd inför många problem. Det geografiska området är stort, prästerna som skrev i kyrkoböckerna skrev på olika språk och tidsperioden är lång. Med tanke på förhållanden som dessa är det inte annat att vänta än att man möter samma namn i många och varierande former. Normalisering och gruppering av namnen tar tid och än så länge är den bara delvis genomförd. Tillfällena då man kommer i tvivel är många, och det är exempelvis inte så helt lätt att sortera in kortformer av ett namn under en längre form. Även om bruken av namnen, i dagligt tal, har varit likartade på båda sidor av gränsen mellan Norge och Sverige har inte prästernas skriftformer varit enhetliga. Som exempel på sådana namn kan nämnas *Elisabeth-Lisbet-Lisa* och *Margareta-Marit-Märta*.

Det vanligaste kvinnonamnet är *Maria/Marie*. Man kan alltid reflektera över varför det är så. Några menar att det vittnar om tidig kontakt med kristendomen, och då med den katolska kyrkan. Men det är också ett namn som passar bra in i sydsamiskt språk, i den formen det har där, *Marja*. Andelen för *Maria* i hela det insamlade namnmaterialet är mellan 8 och 9 %. Efter *Maria* kommer en klunga

med sex namn. Det är *Sigrid, Karin, Lisbet, Brita* och *Kerstin*. De har vart och ett mellan 5 och 6 %. I frekvens efter dessa kommer det mängder med olika namn. Det måste här poängteras att det är tal om förekomsten som osammansatta namn. Dubbelnamnen har jag hållit utanför. Någon kommer säkert att beteckna detta som ett metodiskt felgrepp, men det är på det sättet jag har räknat fram de olika siffrorna, den här gången. Om de många dubbelnamnen med *Ann-* som förled läggs samman med *Anna* kommer namnet upp i ca 12 %. Det samma gäller för *Maria*.

Dubbelnamn

Seden att ge barn två eller flera namn är inte nordisk. Den har knappast heller varit samisk. Det är en sed som kom in från kontinenten och via de högre samhällsklasserna. Några större undersökningar som visar ändringar och skillnader mellan olika geografiska områden finns inte, bara en del undersökningar för mindre områden. Tillsammans säger de emellertid att det är en sed som har kommit tämligen sent, på slutet av 1600-talet och i början på 1700-talet. På en del håll ser det ut som om den har fått fotfäste först på slutet av 1800-talet. Där den kom tidigt hade seden då blivit så vanlig att nästan alla, i alla fall flickorna, fick dubbelnamn.³

Sydsamerna inom undersökningsområdet har också använt dubbelnamn. Det första som har registrerats är så tidigt som 1693. Då blev *Anne Chatrine* döpt i Röros kyrka. Men för 1700-talet som helhet är antalet litet. Av ca 2000 döpta är det bara ca 2% som får dubbelnamn. Och antalet ökar gradvis. Liksom bland den övriga befolkningen är det långt vanligare att flickorna får dubbelnamn än att pojkar får det. Det första manliga dubbelnamnet har också registrerats i Rörosområdet. Jag har inte funnit namnet i någon doplista, men i kyrkobokens översikt över vigda. Det är *Thomas Christian Nielsen* som blev vigd med *Marit Jonasdatter* 1789. Då han dog år 1821 var han 57 år och alltså född ca 1764. (*Røros kirkebok nr 7*,

fol. 107b). Intressant är det att se hur hans namn kom till användning, i sin helhet, som patronymikon. I kyrkoböckerna finner man både *Jonas Thomas-Christiansen* och *Karen Thomas-Christiansdatter*.

En öppen fråga är det också om dubbelnamnen verkligen var levande namn eller bara dopnamn. I fallet *Thomas Christian* måste det ha varit det, men det finns också exempel på det motsatta. *Anna Catharina*, döpt i Ljusnedal år 1843, omtalas senare, i kyrkoböckerna, aldrig som annat än *Karin*.

För att få en bild av utvecklingen har jag sett på andelen dubbelnamn under tre olika tidsperioder.

Sydsamer döpta med dubbelnamn:

	pojkar	flickor	alla
1751-1775	0,3%	3,0%	1,6%
1801-1825	2,4%	21,0%	11,8%
1851-1875	15,5%	50,8%	33,3%

Några regionala jämförelser med siffror vill jag inte ge mig in på. Det är nog om jag säger att andelen dubbelnamn ser ut att vara mindre, och att fenomenet ser ut att komma senare på den svenska sidan av den s.k. riksgränsen. Ett område som klart skiljer sig från de andra är Fosen och Inntröndelag. Här kommer dubbelnamnen tidigare och i större antal än inom de övriga områdena. Förklaringen är kanske den att samerna där levde mycket nära den övriga befolkningen. Här blev de, på 1700-talet, utsatta för stark press från storsamhället och det blev mindre utrymme för de traditionella samiska näringarna. Många samer assimilerades också, och från stora områden på Fosen och i Inntröndelag, där det tidigare hade funnits en samisk befolkning, försvann de helt i början av 1800-talet.

Sons

58.

Tor kil. Tomas Nilsson og Hans Peter Jens datters 10 barn
 fødte af 22. Septemb. 1787 med dog som først paafølgende: Agne-
 ran og 24. October. Luthrum. So. Jonsen
 Elias Clementson, Sone Jonsen, Sone Nilsen
 Elias Jonsen. Maria Jonsdatter, Signe Nils-
 datter. Elsket Pals datter, Eli Thomasdatter.
 Elias Clementsons og hustru Signe Nilssons 12 barn, fødte Oc-
 tobr. 1787 af 18. Janu. 1780. med: Agnes Rasmus, Clement Jonsen,
 Jørgen Jørgensen, Sone Jonsen, Sone Nilsen, hustru Madelon
 Klemetsdatter, Regina Jonsen og 17. 10 datter. 2. Elsket Tomas datter
 Kari, Sone datter.

Edlin
#

Thomas Olofson og hustru Kersti Peters-
 datters 10 barn, fødte af 11. Januari. 1784 i
 Skonen af 21. Februar. Luthrum Jacob Pehr-
 son, Olof Nilsson, Anders Clementson, Nils Jo-
 nason, Marsten Hansson, Marsten Jacobsson.
 Kersti Andersdatter, Signe Dengelsdatter
 Metta Jacobs datter, Regina Jons datter,
 Sara Jons datter, Agnes Pals datter.

Quinn

Sone Thomassons og hustru Jenni Nils-
 datters 10 barn fødte af 1. October 1789. og af
 2. Skonen af 21. Februar. Sone Thomas Han-
 son, Pehr Hansson, Sone Agneson, Sone
 Dengel Clementson, Anders, Peterlon, Sone
 Regina, Sone datter, Marset Andersdatter, Sone
 Nils Sone datter. Sone Brita Thomassons
 Elsket Klemets datter, Elisabeth Clements datter

Anders

Clement Clementsons, og hustru Maria An-
 ders datters 10 barn fødte af 14. Desember. 1789 af 18. 10
 med dog som først paafølgende i Skonen af 24. Juni. 1787.
 Anders Jonsen, Elias Dengel, Sone Anders-
 Palsen, hustru Hans Thomassons, hustru
 Metta datter, Signe Sone datter.

Pal
#

Sone Dengelssons og hustru Kersti Thomassons
 10 barn fødte af 18. Juni. 1787. som af 24. 10

82.

Bild 17. Födelse- och dopbok 1747-1799. Föllinge lappförsamlings arkiv, vol. Al:1, Landsarkivet i Östersund.

Samiska namn

Hur är det då med samiska namn? Finner man några genuina samiska namn inom det sydsamiska området?

Först av allt måste man komma ihåg att det är stor skillnad på den skriftform man möter i kyrkoböckerna och den uttalsform man möter i sydsamiskt språk. På sydsamiska blir *Lars* till *Laara*, *Tomas* till *Tåamma*, *Nils* till *Näjla*, *Anders* till *Aanta*, *Maria* till *Marja*, *Berit* till *Birje*, *Sigrid* till *Sahka* osv.

Det mesta talar för att sydsamerna på 1700-talet redan hade övergivit de ursprungliga samiska namnen. Och då till fördel för de namn som användes av majoritetsbefolkningen. Med tanke på långvarig kontakt mellan befolkningsgrupperna är inte detta så märkligt. På arkeologiskt, historiskt och språkligt grundlag har man fastslagit att ett förhållande med nära kontakt har rått i alla fall från 1000-talet.⁴ Men samtidigt var sydsamerna inte kristnade, även om de i lång tid hade levt nära sina kristna grannar. Med visst fog kan man därför anta att namnen man finner i kyrkoboken, i varje fall i viss utsträckning, är namn som de blev eniga med prästen om, och att dessa namn huvudsakligen kom till användning när man var i kontakt med det icke samiska samhället. Sinsemellan kan sydsamerna, långt fram i tiden, ha haft andra namn och inte bara namnformer anpassade till det egna språket.

År 1746 etablerades det på svensk sida en icke territoriell lappförsamling, *Föllinge lappförsamling*. Med tiden delades den upp i flera olika lappförsamlingar.⁵ Den första kyrkoherden för denna Föllinge lappförsamling var Olof Sebrelius med Föllinge i västra Jämtland som utgångspunkt för sin verksamhet. I en rapport till Konsistoriet i Härnösand, daterad 25 augusti 1746, berättar han bl. a. om att han, efter att han i slutet av januari kom till Jämtland, ”*uti en dertill med columner inrättad skriftebok*” hade gjort en översikt över ”*lappalmogen*”.⁶ För mitt inre ser jag hur han kom till samerna med boken i säcken, satte sig ned, frågade om namnen och skrev in dem i boken. Med andra ord: det måste vara en sann förstahandskälla.

Boken är bevarad och i Landsarkivet i Östersund registrerad som husförhörslängd.⁷

I den här husförhörslängden har jag funnit två namn som jag inte har funnit någon annanstans. Det ena är *Ajik*, en dotter till skattlappen *Siul Pärsson* i Millerstskog, det andra är *Olick*, en son till skattlappen *Pål Bengtsson* i Ornäs fjäll. Är dessa två namn ursprungliga, sydsamiska namn? Frågan är öppen.

I kyrkoböckerna har jag också funnit några andra namn som inte utan vidare låter sig igenkännas i former man finner i personnamnlitteraturen. Ett är *Saris*. Man finner ganska många belägg på namnet i Namdalen vid mitten av 1700-talet. Är det en kortform för *Sakarias*? Mot detta talar att *Sakarias*, i alla fall i dag, på sydsamiska har uttalsformen *Saake*.

Ett annat är kvinnonamnet *Dina*. Det finner man i området mellan Verdalen och Undersåker på början av 1700-talet. Kortformen av *Kristina*, *Stina*, kan ligga bakom, och formen *Dina* är en naturlig omformning för att namnet skall passa in i sydsamiskt språk. Men säkert är det inte.

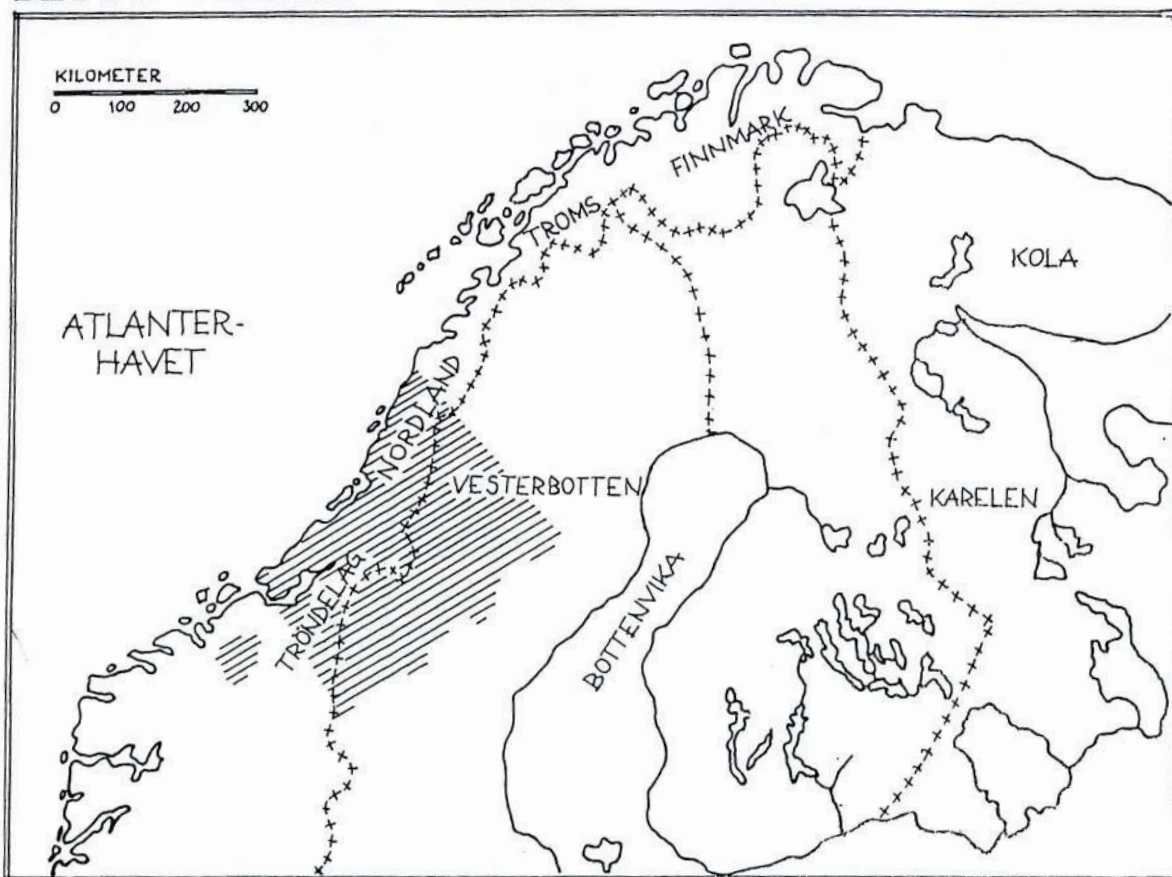
Ett tredje och sista namn är *Skarel*. Jag har bara funnit tre pojkar som döpts med namnet, det är år 1704, 1733 och 1789, men det finns också som patronymikon. En ungefärlig geografisk utbredning är från Kall i Västjämtland till Rörosområdet.

Vid sidan av den stora mängden "vanliga" namn bidrar namn som de sist nämnda till att öka spänningen i detta med att arbeta med det som kan komma in under rubriken sydsamiska personnamn.

1. Løøv, Anders: Kan sørsamenes navn på 1700-tallet og 1800-tallet benyttes som kilde til migrasjonsstudier? - s. 31-44 : ill. I: Acta genealogica ; 1. [Temanummer:] Migration i Mitt-Norden : från genetik till flyttlasspolitik. [Bidrag under:] Nordiskt genealogiskt seminarium, Östersund 9-11 juni 1995.
2. Otterbjörk, Roland: Svenska förnamn. - Stockholm, 1979, s. 4-5.
3. Aarset, Terje: Dobbelnamn. - s. 88-92. - I: Norsk personnamnleksikon / redigert av Ola Stemshaug. - Oslo, 1982.
4. Möten i gränsland : samer och germaner i Mellanskandinavien / Inger Zachrisson m.fl. - Stockholm : Statens historiska museum, 1997.
5. Løøv, Anders: Hede lappförsamlings husförhörslängder 1826-1898. - Snåsa : Saemien Sijte, 1996, s. 9-15.
6. Landsarkivet i Härnösand. Härnösands domkapitel FIIIbd:1.
7. Landsarkivet i Östersund. Föllinge lappförsamling AI:1.

KARTA 1

DET SYDSAMISKA BOSTÄTTNINGSSOMRÅDET

KARTA 2

UNDERSÖKNINGSOMRÅDET

Areal: ca 90.000 km²

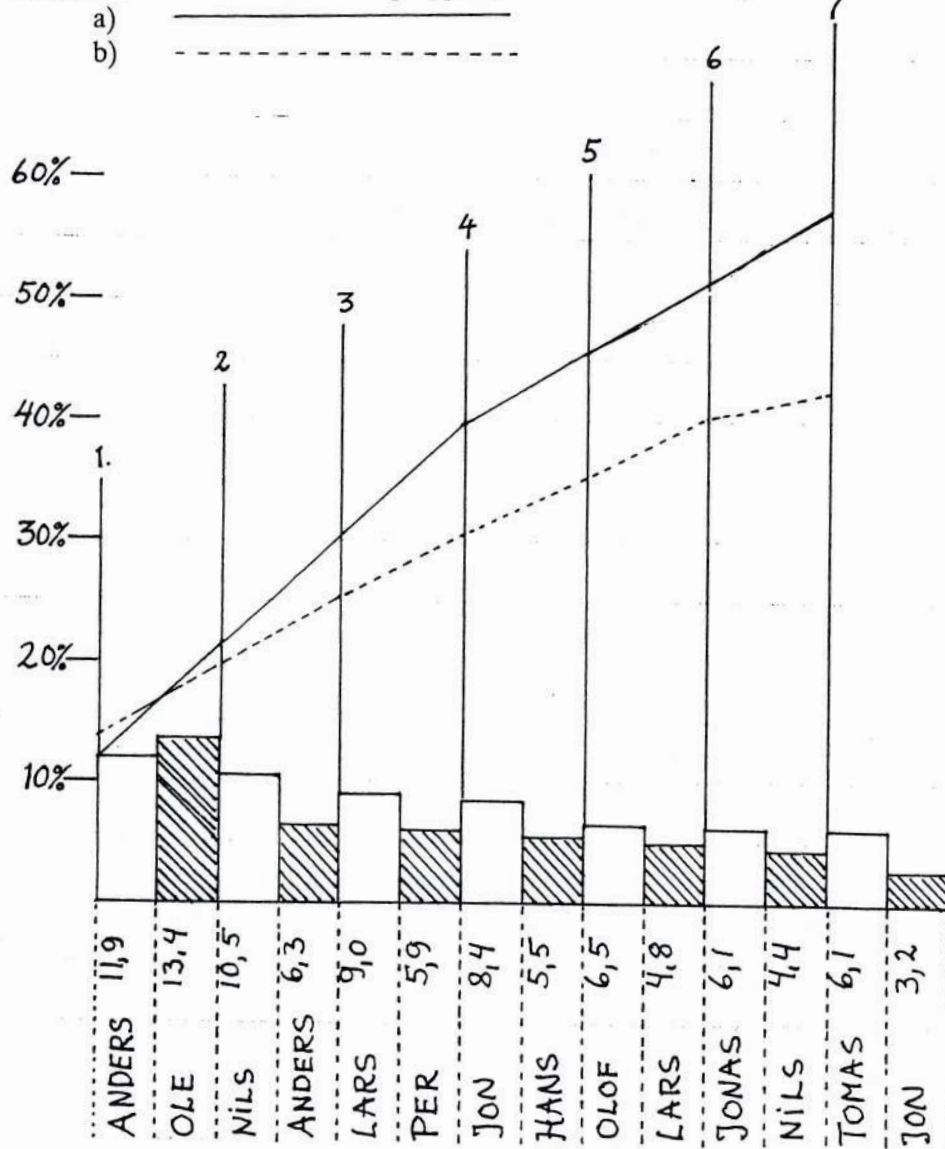

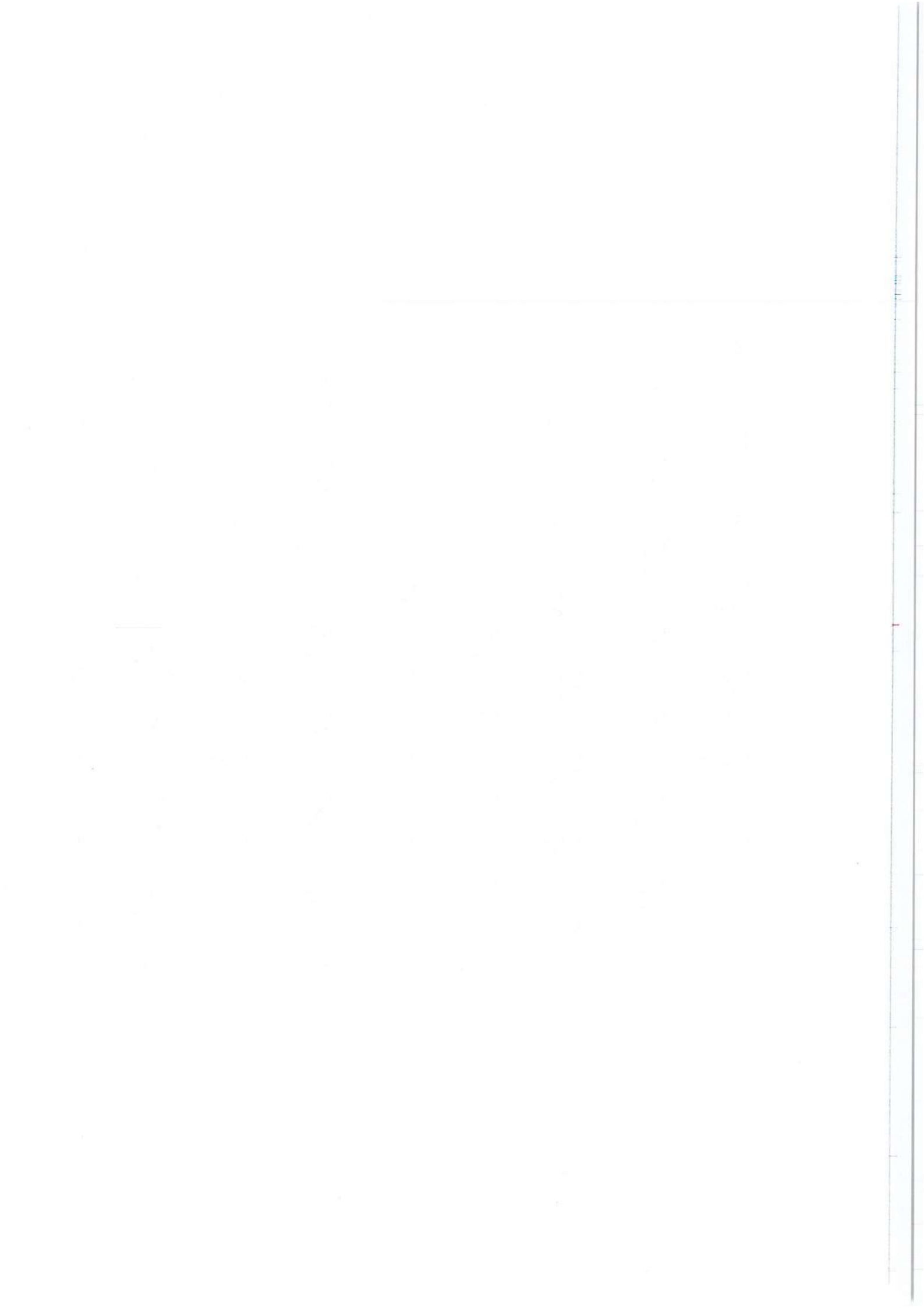
DOPNAMN

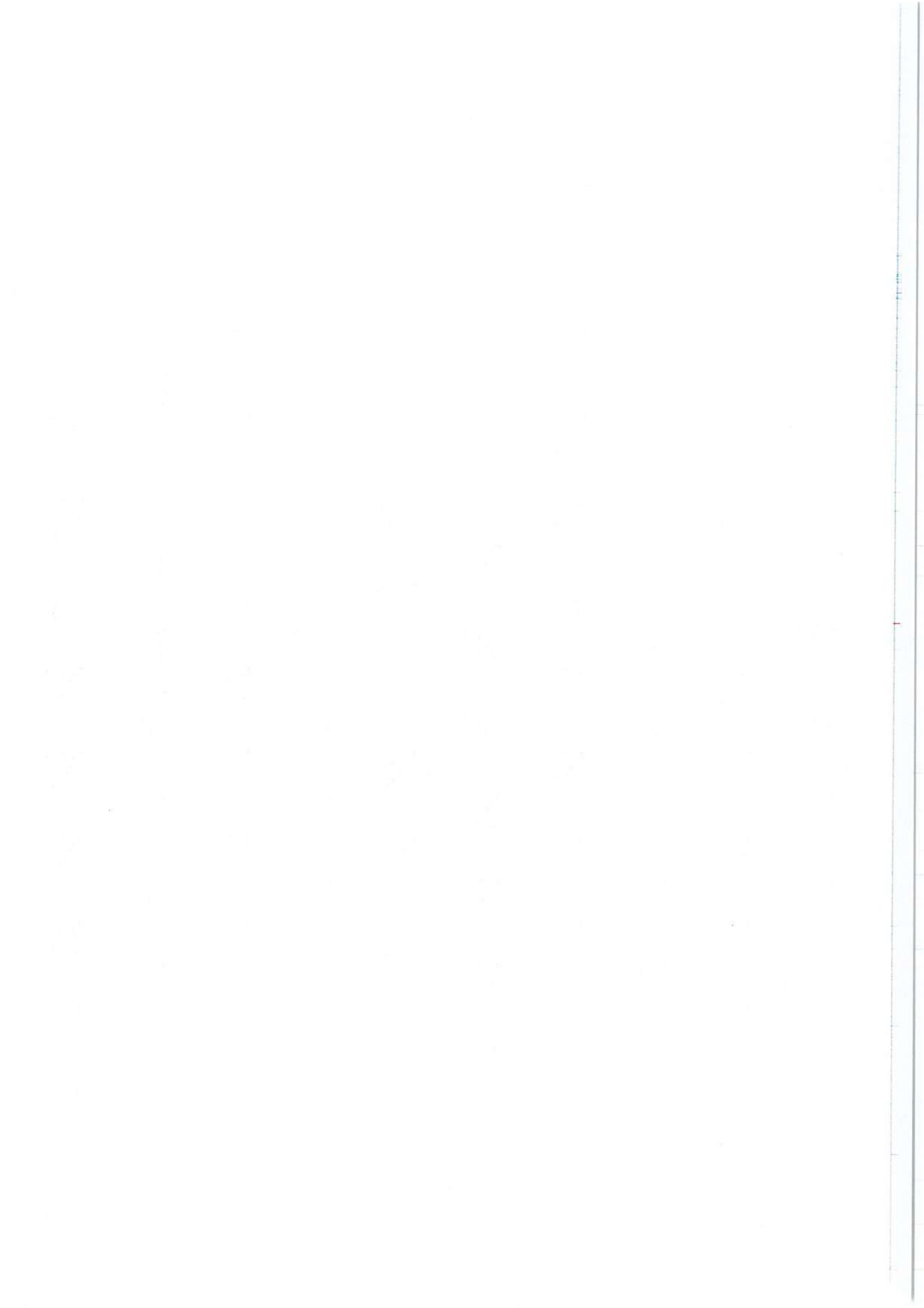
De tio vanligaste dopnamnen för pojkar

- a) bland samer (markerat med □) i Jämtland/Härjedalen och Trøndelag 1701-1850
- b) i hela Norge (markerat med ▨) 1781-1800 (källa: Norsk personnamnleksikon. - Oslo, 1982, s. 54)

Kumulativa kurvor för de två grupperna

1. Einmal in der Woche
2. Einmal in der Woche
3. Einmal in der Woche
4. Einmal in der Woche
5. Einmal in der Woche
6. Einmal in der Woche
7. Einmal in der Woche
8. Einmal in der Woche
9. Einmal in der Woche
10. Einmal in der Woche

1. Einmal in der Woche
2. Einmal in der Woche
3. Einmal in der Woche
4. Einmal in der Woche
5. Einmal in der Woche
6. Einmal in der Woche
7. Einmal in der Woche
8. Einmal in der Woche
9. Einmal in der Woche
10. Einmal in der Woche

1. Einmal in der Woche
2. Einmal in der Woche
3. Einmal in der Woche
4. Einmal in der Woche
5. Einmal in der Woche
6. Einmal in der Woche
7. Einmal in der Woche
8. Einmal in der Woche
9. Einmal in der Woche
10. Einmal in der Woche

Temat i denna den sjätte utgåvan av HUR är samer och inte minst det omgivande samhällets syn på dem. Problemen vid mötet mellan renägande samer och jord- och skogsägande befolkning är ju högaktuella idag. Det må gälla markskövling, antalet rovdjur i renbetesområdena, jakt och fiske m.m. I några av artiklarna i denna utgåva tas kulturkrockarna upp ur ett historiskt perspektiv.

Tidigare utgåvor av HUR

- HUR nr 1 (1985)(slutsåld)
HUR nr 2 Tema: Fattiga och sjuka (1987)(slutsåld)
HUR nr 3 Amerikafällan: Anton Swansons dagböcker (1989)
HUR nr 4 Tema: Föreningsliv (1991)
HUR nr 5 Tema: Kvinnors historia (1994)

Landsarkivet i Östersund
Arkivvägen 1, 831 31 ÖSTERSUND
tel. 063-10 84 85
fax 063-12 18 24
e-post:
landsarkivet@landsarkivet-ostersund.ra.se
www.ra.se/ola/

Föreningsarkivet i Jämtlands län
Arkivvägen 1, 831 31 ÖSTERSUND
tel. 063 - 10 17 19
fax 063 - 12 18 24
e-post:
foreningsarkivet@faj.z.se
www.jll.se/foreningsarkivet/